

МИКОЛА ВЕГЕШ

**АВГУСТИН ВОЛОШИН І
КАРПАТСЬКА УКРАЇНА**

Львів - Хуст
ЗУКЦ
2004

УДК 930.9.
943.7.086

Рецензенти:

- Віднянський С.В.** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України Національної академії наук України, академік Міжнародної Слов'янської академії наук (Київ);
- Марина В.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, старший науковий співробітник науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського національного університету (Ужгород);
- Мушинка М.І.** – доктор філологічних наук, професор, зарубіжний член Національної академії наук України (Пряшів, Словаччина).

Друкується за сприянням Хустської міської ради

Вегеш М.

Августин Волошин і Карпатська Україна. – Львів: ЗУКЦ, 2004. – 414 с.
ISBN 966-8445-06-6

У науково-популярній книзі директора НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша “Августин Волошин і Карпатська Україна” на основі введених до наукового обігу архівних та опублікованих джерел, мемуарів, матеріалів періодики, величезного масиву монографічної літератури, системно висвітлюються взаємопов'язані проблеми комплексної теми: міжнародне становище Закарпаття наприкінці 30-х років минулого століття та вплив міжнародного фактора на соціально-економічний, суспільно-політичний і національно-культурний розвиток краю, аналізуються головні етапи еволюції державно-правового статусу Підкарпатської Русі – Карпатської України.

Читач знайде для себе чимало маловідомих фактів з історії становлення автономних урядів, Карпатської Січі, діяльності ОУН на теренах Карпатської України. Значне місце в монографії відводиться Президенту Карпато-Української держави Августину Волошину.

Книга, яка виходить у світ з нагоди 65-ї річниці проголошення незалежної Карпатської України, припаде до душі кожному, кого цікавлять славетні й трагічні сторінки історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців напередодні Другої світової війни.

Замість вступу

65 років промайнуло з того дня, коли Президент Августин Волошин проголосив державну незалежність Карпатської України. Тоді, в далекому 39-му, закарпатські українці, залишивши глибокий сон, забувши про традиційні суперечки між народовцями і русофілами, об'єдналися навколо Українського Національного Об'єднання в єдину монолітну силу, завершивши, за словами покійного Олекси Мишанича, еволюцію від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Тоді, в березневі дні 39-го, юнаки і дівчата із Закарпаття та інших куточків України, слабоозброєні й недосвідчені у військовому мистецтві, не лякаючись ворожих куль, пішли на ворога – угорських гонведів. Та сили були нерівні – Карпатську Україну потопили в крові.

У 1989 р., ще за часів Радянського Союзу, вперше відзначали річницю Карпатської України. Пам'ятаю, як важко було представникам демократичних сил віддати належне історичним подіям 1938-1939 рр. Комуністичний режим, перебуваючи в глибокій агонії, намагався зробити все для того, щоб спаплюжити Карпатську Україну та її славних захисників. Модними стали “круглі столи”, під час яких вчорашні ідеологічні працівники, прикриваючись “неупередженістю” та “об'єктивністю”, розвінчували націоналіста Волошина за зв'язки з Гітлером, називаючи його політичним авантюристом, зрадником народу, поплічником фашистів. Коли на сторінках міжгірської газети “Радянська Верховина” з'явилася перша моя стаття “Августин Волошин: ким він був?”, посипалися звинувачення мене в українському буржуазному націоналізмі. Сьогодні важко повірити, але аналогічно була сприйнята моя стаття “Про синьо-жовтий прапор”. Пройшло кілька років, і під синьо-жовтий прапор впевнено стали вчорашні номенклатурники, які відчайдушно його знеславлювали.

Сьогодні Карпатська Україна повністю реабілітована в Україні. Матеріали про неї поміщені в підручниках з історії для шкіл та вищих навчальних закладів. У наш час неможливо паплюжити Карпатську Україну, яку сучасна історіографія визнає одним з етапів українського державотворення в ХХ столітті. Президент Карпатської України Августин Волошин навіть удостоєний посмертно звання “Герой України”, а один з його ювілеїв відзначався на загальнодержавному рівні. Однак, з'являються нові парадокси. Представники влади, переважна більшість з яких відкривала конференції, присвячені Леніну, партії та комсомолу, сьогодні намагаються оволодіти монополією на Карпатську Україну. Їм дуже важливо, щоб ініціатива щодо проведення того чи іншого заходу, присвяченого Карпатській Україні, виходила від них. Набивши руку на

опрацюванні класиків марксизму-ленінізму, вони нам розповідають про уроки та історичне значення Карпатської України і Августина Волошина.

За роки незалежності про Карпатську Україну опубліковано десятки книг і сотні статей. Так трапилось, що по історії Карпатської України мною були захищені кандидатська і докторська дисертації. Я опублікував кілька сотень праць не лише в Україні, а й за її межами. Починаючи з 1990 р. мною були опрацьовані архіви України, Росії, Румунії, Чехії, Словаччини та Угорщини, значна кількість наукових праць попередників. У 1993 р. в співавторстві з професором Володимиром Задорожним ми видали науково-популярну книгу “Велич і трагедія Карпатської України” – першу ластівку з даної проблематики в Україні. Хоча вона була написана на основі мемуарів та опублікованих джерел, однак отримала досить схвальну оцінку рецензентів.

Опрацювавши та ввівши до наукового обігу велику кількість архівних джерел, я видав монографії “Карпатська Україна у загальноєвропейському історичному контексті” та “Закарпаття в центральноєвропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни”, які вважаються найповнішими на сьогоднішній день історичними дослідженнями з досліджуваної проблеми. Залучивши ряд вчених, фахівців-карпатознавців, нам пощастило в 2002 р. видати досить велику за обсягом колективну монографію “Вони боронили Карпатську Україну”, визнану кращою науковою книгою року. Я безмежно вдячний тодішньому голові Закарпатської обласної державної адміністрації Геннадію Москалю, за сприяння якого книга побачила світ. До речі, ексгубернатор жваво цікавився історією Закарпаття, багато читав, видав чимало важливих і потрібних книг за роки свого нетривалого губернаторства. Досить тільки назвати “Твори” Августина Волошина і “Щастя і горе Карпатської України” Василя Гренджі-Донського, щоб зрозуміти його роль у пропаганді історії нашого краю. Саме з його ініціативи Августина Волошину указом Президента України було присвоєно звання “Герой України”.

Шановний читачу, перед тобою нова книга про Карпатську Україну. Вона написана на прохання міського голови м. Хуст Михайла Джанди, який в значній мірі спричинився до першого і всіх наступних святкувань Карпатської України. Без його влучних зауважень та сприяння вона б просто не вийшла з друку. Цю книгу не варто розцінювати як монографію, хоча й написана вона на основі численних (12) архівів, опублікованих документів, мемуарів та монографічної літератури (720 позицій).

Для того, щоб не перевантажувати текст науковими посиланнями, ми вирішили їх зняти взагалі. Такий підхід дозволив суттєво зменшити обсяг книги і зробити її зручнішою для широкого загалу.

Розділ 1. КАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ЕВОЛЮЦІЯ ОЦІНОК

1.1. Документи розповідають

Використавши здобутки історичної науки з досліджуваної проблеми, автор вважав одним із важливих своїх завдань пошук, виявлення і введення у науковий обіг нових архівних джерел. Зокрема нами опрацьовані документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м.Ужгороді та Берегові, Центральному Державному історичному архіві України у Львові (ЦДІА у Львові), Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві (ЦАМДБ Росії), особистих архівах закарпатського священика Ф.Горвата і члена ревізійної комісії УНО М.Бандусяка, Архіві Міністерства Закордонних Справ Чеської Республіки (AMZV) і Військово-Історичному Архіві Чеської Республіки (VNA) в Празі, Державному архіві Угорщини (OL) та Військово-Історичному Архіві Угорщини (HL) в Будапешті, архівах м.Клуж і Бая Марє (Arhivele Cluj-Napoca M.J.; Arhivele statulni Baia Mare) в Румунії тощо.

Найбільший науковий інтерес для нас становили фонди ДАЗО. Особлива історико-пізнавальна цінність міститься у третьому фонді під назвою “Президія уряду Карпатської України”. Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення, а також матеріали 17-го фонду “Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України”, що досі вивчалися лише частково, їхній аналіз дає можливість з’ясувати такі складні питання, як діяльність угорської іреденти, відносини між чехословацьким і українським урядами тощо. У фонді 1148 під назвою “Центральна Рада в Хусті” особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М.Бандусяка про спробу державного перевороту з метою усунення від влади уряду А.Волошина.

У другому фонді “Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі”, фонді 4с/18 “Міністерство внутрішніх справ Карпатської України”, фонді 63 “Цивільне управління Підкарпатської Русі” містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки, в яких місцеве населення закликалось до збройної боротьби проти законного українського уряду тощо. У 72-му фонді поміщені матеріали, які дозволяють простежити участь членів товариства “Просвіта” в розбудові Карпатської України. Матеріали 19-го фонду – “Міністерство господарства Карпатської України” – дають можливість прослідкувати розвиток сільського господарства, промисловості та торгівлі, рівень безробіття, соціальне становище населення краю.

Після прийняття Закону України від 17 квітня 1991 р. “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” Президія Верховної

Ради України (постанова від 6 квітня 1992 р.) та Кабінет міністрів України (постанова від 11 вересня 1992 р.) підтримали пропозицію Академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету України по пресі, Українського культурно-освітнього товариства “Меморіал” ім. В.Стуса, Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку і випуск багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. Перетворюючи в життя вищезгадані постанови, архівно-слідчі кримінальні справи про репресованих громадян Закарпатської області післявоєнного періоду були передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області ДАЗО. Цей фонд, одержав найменування 2558, сконцентрував кримінальні справи на реабілітованих громадян області всіх категорій, засуджених за так звану антирадянську, антиколгоспну пропаганду, український буржуазний націоналізм, участь в діяльності уряду Карпатської України та Карпатської Січі, підпільній антирадянській організації ОУН (Закарпатській крайовій організації ОУН) та антирадянських молодіжних організаціях.

Особливий інтерес викликають стенограми допитів команданта Карпатської Січі Д.Климуша, введені до наукового обігу О.Довганичем, які зберігаються в фонді 2558. Вони допомагають краще з'ясувати роль опозиції, яка виникла в Карпатській Січі в лютому 1939 р. У фонді зберігаються оригінальні документи про підпільні організації на території Закарпаття в 1939 - 1950 рр. та про їх керівників – М.Габовду, А. Цугу, М. Ороса та ін. Матеріали ДАЗО значною мірою доповнюють документи “Особистого архіву Ф.Горвата”, які теж вперше вводяться в науковий обіг. Вони характеризують соціально-економічне становище населення гірських районів, відношення його до уряду А.Волошина.

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних відносин між політичними організаціями Східної Галичини і Закарпаття є матеріали 205 фонду “Прокурор апеляційного суду у Львові” ЦДІАУ у Львові. В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини та судові процеси над перебіжчиками. Використані автором документи допомагають краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами. У фонді 201 зберігаються листи А.Волошина до Галицького митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, лист від 11 грудня 1942 р., в якому А.Волошин вітав митрополита з нагоди Дня св. Андрія і лист від 28 липня 1941 р., в якому А.Волошин вносив свої пропозиції щодо створення Українського Патріархату. Великий науковий інтерес викликає лист представника ЗУНР в Югославії Григорія Микитея до митрополита Андрея Шептицького про приїзд Апостольського Візитатора Джованні Дженоккі в Галичину і становище в Югославії та Підкарпатській Русі. В ньому йдеться про спроби прихильників А.Шептицького добитися переміщення Крижевацького єпископа Д.Няраді на Закарпаття.

Великий джерельний матеріал міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади і органів управління України (ЦДАВО України), зокрема у фондах 2188 – “Начальна команда Галицької Армії Західної області УНР”; 2192 – “Диктатор Західної Облaсті УНР”; 3696 – “Міністерство іноземних справ УНР”; 4069 – “Редакція газети “Стрілець” за 1919 р. Українське бюро преси при Диктатурі ЗУНР”; 4440 – “Представництво ЗУНР у Празі 1919-1923 рр.”. Серед документів Державного архіву Івано-Франківської області заслуговує на увагу фонд 2 – “Станіславське воеводське управління”, в якому містяться численні документи про посилення денационалізації та полонізації місцевого українського населення та акції протесту з боку українців тощо. Заслужують на увагу матеріали ф. 129 – “Прокурор обласного суду у м. Львові” Державного архіву Львівської області. Вищезазвані архівні фонди нами використані для аналізу історичних подій, які передували Карпатській Україні.

Важливі документи про діяльність ОУН на Закарпатті зберігаються в “Особистому архіві Івана Коршинського” – активного учасника підпільного руху 40-50-х рр. в Закарпатті. Вони включають в себе листування членів крайового ОУН з автором та листи І.Коршинського до них. Ніде не опублікований матеріал міститься в машинописі лекції підполковника МДБ СРСР Макарова “Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція”.

У фонді Н-17681 ЦАМДБ Росії в Москві міститься “Особова справа А.І.Волошина”, з якої почерпнуто цінні й маловідомі факти про політичну діяльність А.Волошина у 1938–1939 рр. Президенту Карпатської України доводилось відповідати на численні запитання слідчого МДБ СРСР майора Найндорфа. Перший допит був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. Понад етносторінкова “Особова справа А.І.Волошина” дала змогу з’ясувати такі дискусійні питання, як мотиви орієнтації уряду Карпатської України на Німеччину, відносини між політичними силами Закарпаття і ОУН, чіткову зміну орієнтації А.Волошина та членів його кабінету після окупації краю Угорщиною. А.Волошин детально описав хід переговорів з керівництвом Проводу Українських Націоналістів у Венеції (Італія) 21 липня 1939 р. Ці матеріали значно уточнили наші попередні висновки.

У дослідженні використані ксерокопії та мікрофільми документів 3-го фонду АМЗВ, одиниці зберігання (картони): 606, 620 – політичні справи; 642 – антидержавна агітація проти ЧСР; 655 – партії в ЧСР (1921–1939). В цих документах містяться важливі дані про політичну ситуацію в Чехословаччині та Закарпатті, міждержавні стосунки ЧСР з Угорщиною, Польщею, Румунією. Згадані архівні фонди характеризують політичні організації, що симпатизували Угорщині, висвітлюють діяльність українських емігрантських організацій, аналізують окремих політичних діячів краю. Цікавими у цьому плані видаються справи про античеську і

антиукраїнську діяльність польських та угорських терористів, угорську іреденту на Закарпатті. Немаловажне значення мають також матеріали про роль українського населення Східної Галичини у становленні та розвитку Карпатської України.

Документи ВНА в Празі, зокрема, картони 24 – “Справа про останні події”, 23 – “Головний штаб армії” проливають світло на рівень військової підготовки збройних сил Чехословаччини до захисту кордонів країни, про оборонні бої 14–18 березня 1939 р. Вони яскраво свідчать, що чехословацька армія мала всі можливості до відбиття нападу ворога, однак планомірно відступала, виконуючи наказ генерала Л.Прхали про евакуацію. У названих картонах наводяться сотні свідчень про збройні сутички між чехословацькими прикордонниками та угорськими терористами.

Важливі фактичні дані про підготовку нападу Угорщини на Закарпаття знаходяться у фондах НЛ. Це, зокрема, щоденні записи угорських офіцерів про сам хід наступу, бої з чехословацькими військами та карпатськими січовиками, різноманітні військові оперативні плани. Неабиякий інтерес викликають доповідні записки угорських агентів “Коффи”, “Г” та інших про національно-визвольний рух в Закарпатті, інформативні повідомлення про діяльність “неблагонадійних” політичних діячів краю. У фондах НЛ знаходяться поіменні списки “ворогів святостефанської корони”, яких після захоплення Закарпаття мали репресувати. Угорські архівні документи аргументовано доводять, що горсти заздалегідь готувалися до репресивних дій та масових розстрілів. Це нам дає підставу переглянути висновки окремих істориків, що, нібито, репресії були викликані опором проти агресора з боку карпатських січовиків. Сотні свідчень про діяльність угорської іреденти містяться у фондах ОЛ в Будапешті. Окремі справи, віднайдені автором в румунських архівах Клужа і Бая Маре, переконують, що угорські терористи не менш активно діяли в румунських селах Закарпаття (“Залізна гвардія”, загони Геяша), що змушувало місцеве населення втікати на територію Румунії.

До джерельної бази дослідження увійшли публікації документів і матеріалів. Хоча переважна їх більшість видана за роки радянської влади, проте в них поміщені оригінальні документи, які проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Італії, Югославії відносно Чехословаччини і Закарпаття. Окремі аспекти внутрішньополітичного життя краю наприкінці 30-х років відображені у збірниках документів, підготовлених вченими Ужгородського державного університету. В останні роки з’явилися збірки документальних матеріалів з досліджуваної теми, які дозволяють по-новому подивитися на різні сторони суспільно-політичного життя Закарпаття напередодні Другої світової війни. Заслужують на увагу збірники документів про зовнішньополітичну діяльність Угорщини, видані угорськими істориками. В них міститься значний фактичний матеріал про шпигунську діяльність

А.Бродія, польсько-угорські терористичні акції проти Закарпаття, ставлення Німеччини до краю, підготовку гортистів до вторгнення та окупацію ними цілого Закарпаття.

Окремого розгляду заслуговує щоденник відомого українського письменника і активного учасника подій 1938–1939 рр. В.Гренджі-Донського “Щастя і горе Карпатської України” [23]. Ще в жовтні 1938 р. В.Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, складав до купи розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою “Мадярські звірства”. Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки війни і вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити “братньому” союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше. Втративши всі надії, В.Гренджа-Донський повністю віддав себе роботі над художніми творами. В останні роки життя він працював над романом “Сини Верховини”. В 1974 р. письменника не стало. Після смерті батька його дочка Зірка Гренджа-Донська вирішила на свої кошти видати 12-томне зібрання його творів. У 8-му томі цього видання поміщено щоденник В.Гренджі-Донського “Щастя і горе Карпатської України”. В передмові до нього упорядники тому й пишуть: “Ми раді, що, хоч із великим спізненням, – бо майже по 50-ох роках після цих історичних подій, – маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали”. Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті.

Щоденник В.Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому – “З великих днів Карпатської України” – описані події з 7 жовтня 1938 р., коли політичні сили краю вибороли автономні права, до 15 березня 1939 р., коли закінчилося останнє засідання Союму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і обрано президентом Августина Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А.Бродія, його арешт і призначення Прагою прем’єр-міністром А.Волошина, соціально-економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу читач знайде великий фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, ангіукраїнську діяльність проугорської “п’ятої колони”. Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

В.Гренджа-Донський детально описав вибори і самі засідання Союму Карпатської України. Він наводить наслідки голосування по всіх округах краю, не обминаючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5% населення, яке взяло участь у голосуванні, 92,4% – проголосували за Українське національне об’єднання, яке очолював Ф.Ревай. “Цим успіхом можемо бути горді, – пише В.Гренджа-Донський, – ніхто не сподівався, навіть країні оптимісти не очікували такої перемоги. Скажіть тепер, будь-

ласка, чи після цього наш народ не є зрілим до державного життя?!". Перший розділ завершується вторгненням угорських гортистів у Карпатську Україну, коли "дикий азіят рішив брутально своїм брудним чоботом здавити вимріяну Волю".

Другий розділ щоденника – "Під чоботом окупанта" – присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників. Його хронологічні рамки охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 р., коли В.Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, обвинувачує звірства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у тячівській тюрмі, а згодом у концтаборі Вор'юлопош, В.Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. У другому розділі поміщені матеріали, в реальності яких сучасний читач почне сумніватись. Однак, так воно було в дійсності. Самі за себе говорять назви свідчень – "Знуцання в Кривій", "Малярський вояк полоненому вибиває око", "Замордування учителя Дмитра Остапчука", "Знасилювання і морд жінок", "Маляри порюють черева, щоб вилазили кишки", "Топлять січовиків живими в Тисі", "Штаба заліза до шиї січовика", "В державній лікарні в Кривій ранених розстрілюють кулями "дум-дум", "Гонведи грабують, штиком видовбують золотий міст із рота" тощо. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків. Він налічує 116 осіб.

В чому ж сила щоденника В.Гренджі-Донського? Сила його в правдивому висвітленні подій. Він нічого не видумує, а пише все так, як йому переказували. "Щастя і горе Карпатської України" – це не стільки книга автора, як збірник споминів багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го року. І саме тому щоденник В.Гренджі-Донського – цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В ньому історик наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде. Не випадково, що щоденник високо оцінив відомий історик П.Стерчо. Говорячи про важливість щоденника, він писав: "Ці хронікерські записки мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликаються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження".

Архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики – цінним джерелом у висвітленні міжнародного, політичного, соціально-економічного та культурного становища Карпатської України досліджуваного періоду. На сторінках газети "Нова свобода", яка видавалася в Хусті, міститься великий фактичний матеріал про стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів Карпатської України. Чимало статей, репортажів і повідомлень описують внутрішньополітичне становище

країни, руйнівні дії угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проугорської “п’ятої колони” тощо. “Нова свобода” постійно повідомляла своїх читачів про фінансову і моральну підтримку Карпатської України українською діаспорою світу.

Перший номер українського незалежного щоденника “Нова свобода” вийшов 15 червня 1938 р. під редакцією Василя Фірцака (пізніше головним редактором призначили В.Гренджу-Донського). Газета видавалася в друкарні “Свобода”, яку очолював майбутній голова УНО Ф.Ревай. Вона була майже єдиним друківаним органом в Закарпатті, який видавався масовим тиражем. Вихід у світ першого номера газети високо оцінили відомі політичні діячі, представники освіти, науки і культури краю.

Майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай відзначив, що “справа щоденника є загальною справою нашого суспільства, не дивлячись на його партійно-політичний стаж. Наше підруження відповідно до сьогоднішньої доби в рамках демократичної республіки скорим темпом йде вперед. Народні маси освідомлюються, отже ми, що держимо руку на живчику нашого суспільного життя, не могли не бачити, що без щоденної преси нам більше не обійтися. Пускаємо в світ “Нову свободу” й тільки одне бажано щоденникові, щоб всі українці єдиними силами піддержували його”. На глибоке переконання головного лікаря Карпатської України М.Долина, “мірилом культурности кожної нації є його преса. Покажи мені пресу, я тобі скажу який це народ... Ми не можемо чекати підмоги від чужих, тільки від самих себе. І я надіюся, що увесь український загал своєю жертволюбивістю підопре нашу “Нову свободу”. Його колега, видатний український хірург О.Фединець розмірковував: “Політикою не маю часу займатися, але розумію вагу українського щоденника, який має появиться власними силами. Це велике діло, мало щоденників є на світі, які б виходили на власні сили. Українське громадянство може бути горде на себе, що спромоглося на щоденник”. Вихід першого номера газети “Нова свобода” підтримали шкільний інспектор Юлій Гуснай, керівник гуцульської “Просвіти” у Рахові Михайло Марушак, директор торговельної академії в Мукачеві Августин Штефан та сотні інших.

В період існування Карпатської України великим авторитетом серед молоді націоналістичного спрямування користувався журнал “Пробоем”, який періодично видавався в 1933-1938 рр. Активізував роботу по відновленню журналу і однойменного видавництва С.Росоха. “Я з’ясував докладно справу подальшого видавництва “Пробоем” і попросив зацікавлених охотників, які готові продовжити дальше видання, на окрему нараду... На наради “Пробоем” прибуло кілька добровольців, які хоч і були зацікавлені ним і щиро бажали його продовження, не мали бажання перебрати на себе відповідальність за його видання. Щоб вийти з тієї ситуації, я погодився бути в майбутньому фактичним власником видання і фінансово відповідати за подальше видання “Пробоем”. Редактором було

обрано С.Росоху, а членами редколегії стали Д.Галай і С.Бреза. Насправді всю редакторську ношу ніс на своїх плечах І.Рошко-Ірлявський. На сторінках цього часопису були опубліковані статті І.Рошка-Ірлявського “По конференції у Відні – до нового життя”, “В річницю смерти вождя (С.Коновальця – М.В.)”, “Під прапором націоналізму”, “В день іменин пана Президента (А.Волошина – М.В.)”, “Перемога” та ін. Стаття “В день іменин пана Президента” була опублікована вже після поразки національно-визвольних змагань Карпатської України. Давши оцінку діяльності А.Волошина, І.Ірлявський відзначав, що “найбільшою його заслугою, чим він навіки записався в історію як активний член української національної революції, було те, що вже будучи головою Уряду Карпатської України, став на ґрунт українського націоналізму, працював і змагався під прапорами націоналістичного руху і потім, виїхавши на еміграцію, - не заломився... Нехай же цей Муж Срібної Землі – Перший Президент Карпатської України, який був вибраний її Союзом, - піде далі по прямій дорозі до ясної Мети, хай бореться далі в перших рядах за право українського народу, а ми всі будьмо Йому на поміч”.

Упродовж 30-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов’язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938–1939 рр. Такі видання, як “Літопис Червоної Калини”, “Неділя”, “На переломі”, “Авангард”, “Жіноча доля”, “Жіноча воля”, “Діло”, “Новий час”, “Нова зоря” та ряд інших, намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами. З нею читач матиме змогу ознайомитися дещо пізніше.

Майже вся європейська преса кінця 30-х років прихильно ставилася до Карпатської України. Статті й повідомлення про розвиток політичних подій у краї опублікували друковані органи Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції, Німеччини. Виняток становить угорська і польська періодика. В угорських і польських виданнях чи не найбільше дезінформативного матеріалу. “Нова свобода” постійно давала свої пояснення з цього приводу. 29 жовтня 1938 р. у ній з’явилася публікація “Брехні мадярського радіо”. З цього часу подібні матеріали майже не зникали зі сторінок газет. “Нова свобода” надрукувала статтю “Уй Гірек” про Карпатську Україну. Серія брехань мадярського “редактора”. Мова йде про поїздку кореспондента цього угорського видання в Карпатську Україну. Підсумком його поїздки була серія статей під назвою “Від Праги до Хуста”. Автор статей писав “про наші господарські труднощі, доказує невідрадий стан нашого автобусного сполучення, пише про відсутність товарів у крамницях у Хусті”. Хоча “Нова свобода” заперечувала ці факти, однак необхідно погодитися, що становище Карпатської України було дійсно нелегким.

Ряд матеріалів угорської преси присвячено висвітленню результатів виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р. Так, "Аз Уйшаг" опублікував статтю "Анархія на Підкарпатті" та повідомлення "Українська організація Січ тримає в постійному страху населення", в яких доводиться, що "ця організація з найбільшою злістю накинулася після виборів і проти мадярів, і на тих "автохтонів", які в виборах голосували проти влади Волошина, і що ці "автохтони" тікають на Пряшівщину". Будапештський часопис "А маї нап" доводив, що вибори 12-го лютого були сфальсифікованими. Назви публікацій свідчать самі за себе: "Новий скандал у Європі", "Бенкет чехів на Підкарпатті" тощо. "Пешті Уйшаг" наводить офіційний комунікат, виданий чехо-словацькою пресою службою. Особливо підкреслює, що "одна третина виборців у Хусті голосувала проти листи УНО. В дальшому потішає себе тим, що наше населення по деяких місцевостях виставило мадярський прапор". Аналогічні матеріали можна було прочитати в "Ешті Уйшаг" та "Мадярорсаг".

Переважає більшість матеріалів, помічених у польській періодиці, висвітлювала проблему "спільного польсько-угорського кордону". Варшавський "Работнік" доводив, що кінцевою метою Польщі повинна бути повна ліквідація самостійної Чехо-Словацької держави. Варшавський "Дзеннік народови" змушений був визнати, що "Берлін не бажає спільної границі між Польщею і Угорщиною". На думку польського часопису "Полонія", у Карпатській Україні тільки тоді настане порядок і спокій, коли "буде повішено 20 січовиків, 200 коли б заарештовано та щоб було видворено 600 українців, які прийшли в Карпатську Україну з Галичини". Варшавський щоденник "АБЦ" звинувачував Угорщину у боязні перед Німеччиною за створення спільного кордону з Польщею. Із вищезазначеного видно, що угорська і польська преса вмщували матеріали, які взаємно доповнювались і були вороже настроєні проти краю.

Великобританія займала нечітку позицію по відношенню до Карпатської України. Необхідно погодитися з твердженням сучасних вчених, що її уряд фактично усунувся від "підкарпатської проблеми". Однак, незважаючи на це, англійська преса уважно стежила за розвитком політичних подій у Карпатській Україні. На її сторінках з'явилися різноманітні матеріали про розвиток політичних подій в Закарпатті наприкінці 30-х років. 9 жовтня 1938 р. агентство Рейтер повідомляло про позицію Лондона відносно Польщі. "Англійський уряд, – інформував Рейтер, – з'ясував у Варшаві своє становище у справі польського домагання спільного кордону з Мадярщиною у такому смислі, що англійський уряд буде підтримувати тільки такі домагання меншин у Чехо-Словащині, які мають чисто національну основу".

Розвиток політичних баталій навколо Карпатської України привів до зростання зацікавленості англійців долею краю. Якщо у вересні 1938 р. 99 відсотків англійців майже не чули про Карпатську Україну, то вже в

жовтні того ж року “пишуться в пресі одверті листи, дискутується над різними можливостями, а лондонські радіостанції щоденно передають вісті про найновіше становище в цій закутині світу... В Англії дуже добре дають собі справу з того, що Підкарпаття має значно більше міжнародне значення, ніж його величина й кількість населення це виправдовують”. Справедливо відзначав “Таймс” 11 жовтня 1938 р., що значення “підкарпатської проблеми” має неоціниме значення для трьох сусідів. Висловлювалася надія, що Англія “морально зобов’язана гарантувати кордони Чехо-Словаччини згідно з мюнхенськими непорозуміннями”.

Лондонський “Обсервер” помістив статтю “Прага перед фактами”, у якій відзначалося: “...Переговори з Мадярщиною в Комарні показали аж надто ясно, що Мадярщина керується бажанням радше територіального зросту, ніж розв’язанням етнографічного питання мадярів у Словаччині. Головно ж керується вона бажанням дістати спільні границі з Польщею”. На думку “Обсервера”, “польсько-мадярський план відірвання Підкарпатської Русі від Чехо-Словаччини і прилучення її до Мадярщини дістав великий удар через факт створення автономного уряду на словацький зразок”. Зацікавлення англійців долею Закарпаття постійно зростало. Свідченням цього є те, що лише за першу половину жовтня 1938 р. в англійських часописах з’явилося 232 статті, нариси і згадки про Закарпаття. Усі вони, майже без винятку, ставилися з великою прихильністю до утворення української автономної держави у складі федеративної Чехо-Словаччини.

Лондонський тижневик “Таблет” помістив велику статтю “Будучина України”, де чимало місця було відведено Карпатській Україні. “Дейлі Телеграф” помістив розмову свого празького кореспондента з прем’єр-міністром А.Волошином. Український голова уряду доводив, що “на Карпатській Україні панує спокій та порядок. Військо і жандармерія роблять кінець терористичним акціям польських і мадярських агентів. Я є в постійному контакті з народом. Слухи, що не маю відваги показатись перед народом, є видумані...”. Англійські кореспонденти нерідко відвідували відділ преси Карпатської України. Так, зокрема, редактор “Таймсу” майор Нель-Нас кілька тижнів знаходився в Хусті. “Англійська преса, – твердив він, – мусила прийти до переконання, що сила мадярської пропаганди оперта на брехню, а тим і втратила довір’я в англійській пресі. Я сам переконався просто на місці. Будьте переконані, що англійська публічна опінія, яка все симпатизує народам, що борються за свою незалежність, отже, буде з Вами”.

Зустрічаємо повідомлення про відкриття німецького консульства в Хусті, що, за словами англійського журналіста, дозволить Німеччині “мати остаточну контролю близькосхідної Європи”. Є всі підстави вважати, що завдяки Карпатській Україні зростає зацікавленість у Лондоні українською проблемою взагалі. 11 березня 1939 р. відомий прихильник українського народу Ланселот Лотон, редактор часопису “Контемпорарі Рашія”

підготував доповідь на тему "Україна є ключем Європи", яку уважно вивчили і обговорили близько двохсот відомих англійських політичних, громадських і господарських діячів".

Преса Франції мало чим відрізнялася від англійської. Вона, в основному, прихильно ставилася до "підкарпатської проблеми". 7 жовтня 1938 р. відомий знавець відносин у Східній Європі А.Мусес у статті, яку помістив "Журналь де деба", висловив свої міркування щодо перебудови ЧСР. Він дійшов висновку, що "політичні і психологічні наслідки того можуть бути значні". Не обминула французька преса ані утворення першого автономного уряду краю, ані реакцію на цю подію в Будапешті й Варшаві. Так, зокрема, "Парі Суар" відзначив, що "автономія", а зокрема незалежність Підкарпатської Русі, становить грізну небезпеку для Польщі з її кількома мільйонами українців". Паризькі часописи "Пті Паразієн" і "Журналь" піддали нищівній критиці уряди Польщі та Угорщини, які домагалися спільного кордону за рахунок включення Закарпаття до складу Угорщини. "Пті Паразієн" нагадує Польщі, що ще 20 років тому ця країна сама була поневолена займанцями. Якби здійснився мадярський план і Підкарпаття опинилося під мадярською окупацією, то ця країна перемінилась би у справжнє вогнище заворушень і неспокій у Середній Європі".

На думку французьких кореспондентів, Підкарпаття є "ключем до Східної Європи". Даючи оцінку позиції Німеччини по відношенню до краю, "Парі Міді" доводила: "Німеччина зовсім не зацікавлена в приєднанні Підкарпаття до Мадярщини, в здійсненні польсько-мадярського плану про спільну границю. Політичне завоювання ЧСР відкрило Німеччині дорогу до румунської нафти і румунського хліба, а Підкарпатська Русь лежить якраз на дорозі до Бухареста. Німеччина хоча одверто не виступає проти польсько-мадярських планів, однак немає ніякого сумніву, що вона веде позакулісну роботу, щоб не допустити появи спільної польсько-мадярської границі... Крім того, Підкарпатську Русь відділяє від України так звана Советська територія всього якоюсь сотнею кілометрів. Таким чином, Німеччина зацікавлена, щоб Підкарпаття не дісталось якійсь іншій державі".

Паризький часопис "Парі Суар", який видавався мільйонним тиражем, помістив статтю під назвою "Андрій Бродій, Ви хотіли продати Вашу країну за три мільйони". Автор статті підкреслив важливу роль А.Волошина, який "на щастя, перебрав функції голови уряду і врятував країну від неволі". Французький "Ле Матен" помістив інтерв'ю свого кореспондента з прем'єр-міністром А.Волошином, який рішуче виступив проти угорських зазіхань на Карпатську Україну. На запитання, якою буде зовнішньополітична діяльність його уряду, А.Волошин відповів: "Це дуже складне питання. Наша Карпатська Україна є членом Чехо-Словацької федерації, тому й політика буде така, яку поведе Прага". Волошин високо оцінив позицію Німеччини в обороні Карпатської України. "Ле Тан"

надрукував заяву А.Волошина про відносини його уряду з чехами, які проживають у Карпатській Україні. Прем'єр-міністр детально зупинився на руйнівних діях терористів.

Французька преса досить часто поміщала матеріали про А.Волошина. Так, уже згадуваний паризький часопис "Пті Парізієн" надрукував статтю "В Карпатській Україні", в якій, зокрема, така оцінка давалася Августину Волошину: "Часто його представляють як типового духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ фальшивий. Отець Волошин зовсім не те багате рафіноване духовенство, що засліплювало європейські королівські двори своїм блиском та дорожочінностями. Батько Волошин між населенням дуже улюблений, розумний і реаліст. Він не є ані мрійником, ані фанатом".

Французька періодика справедливо відзначила, що, незважаючи на перебування в складі різних держав, "карпатські українці зі симпатією ставляться на Велику Україну". "Ле Матен" навів розмову свого власкора з міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю.Реваєм про взаємини з Німеччиною та Великобританією. Ю.Ревай, зокрема, заявив: "Німеччина інтересується нами і це без сумніву як частиною Великої України. Я стрінувся в Берліні з очевидною симпатією до цієї проблеми, про яку, як мені видається, був Берлін дуже добре поінформований. Однак тепер іде річ про економічні взаємини... Представник федеративної влади Беран є в тій справі вповні однозгідним зі мною". На закінчення Ю.Ревай підсумував: "Наш народ тут є західною частиною Великої України. Він мусить мати стремління до національної культурної єдності і по-братськи інтересуватися долею других частин цієї України. Для себе найшла Карпатська Україна розв'язок, вступивши у федерацію, в якій творить незалежну державу". Про зацікавленість французької преси Україною красномовно свідчить той факт, що протягом грудня 1938 р. у Франції з'явилося 300 великих статей про Україну.

Загальновідомо, що Італія належала до тих країн, які виступили арбітрами у справі Чехословаччини на Мюнхенській конференції 29-30 вересня 1938 р. А як реагувала на розвиток політичних подій у ЧСР італійська преса, Ватикан? Римський тижневик "Оссерваторе Романо" констатував, що угорські претензії на Закарпаття є порушенням національно-територіального принципу. Цитуючи "Берлінер Берзен Цайтунг", "Оссерваторе Романо" підкреслює, що Німеччина "рішуче протриває мадярським планам щодо північного кордону Мадярщини". На думку "Корієре Діпломатіко е Консуляре", "перебудова Чехо-Словаччини на національно-територіальному принципі забезпечить спокій у Середній Європі. Українці Підкарпаття мають свої етнографічні умови, свою територію, і справедливість вимагає, щоб народ не був пожертвований для заспокоєння чужих інтересів, а щоб жив у своїй автономній державі". Часопис заявляв, що перебудована Чехо-Словацька

держава “стане силою. Ця держава може розраховувати на лояльність з боку Італії”.

Свої враження про Карпатську Україну на сторінках часопису “Стампа” висловив італійський журналіст Гвідо Тоннель. Після зустрічі з А.Волошином, який прийняв його в Хусті, Г.Тоннель “на власні очі переконався про становище в Карпатській Україні”. Він був здивований, що тут панує повний спокій і порядок, бо коли їхав до Хуста, то повірив угорській дезінформації про постійні перестрілки на вулицях старовинного міста. Урядова газета “Нова свобода” писала: “Крім того, вороги інформували письменника, що на Карпатській Україні велика дорожнеча, що піде не можна купити ані хліба, ані інших харчів. Коли він побачив повні склепи товарів по зовсім дешевих цінах, то був обурений, що вороги нашої країни так нахабно брешуть не тільки серед наших селян, але й для чужинців подають фальшиві та вигадані інформації”.

Заслугують окремої уваги відгуки про Карпатську Україну в югославській і румунській пресі. Белградський щоденник “Време” після надання Підкарпатській Русі автономних прав повідомив, що Міністерство закордонних справ Югославії рішуче засудило угорські претензії по відношенню до краю. “Населення цієї держави, – підкреслювало “Време”, не хоче вертатися під малярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками”. Белградський щоденник “Політика” опублікував повідомлення про зраду А.Бродія, якого “арештовано і на домагання чехословацької влади здійснено віденською поліцією ревізію в помешканні Бродія у Відні. Ревізія показала, що він був агентом малярського уряду”. У кількох номерах хорватського часопису “Грватська стража” поміщено звернення А.Волошина до українського народу.

Югославська періодика прихильно ставилася до “підкарпатської проблеми”. Кореспондент загребського часопису “Грватські дневник” писав, що “Карпатська Україна хоч мала і не дуже багата, починає організовуватись. Хоч є землею без більших культурних традицій, а все ж виявляє міцне і симпатичне змагання до поступу. Українці дістануть університет. Чого не здобули у Львові, будуть мати в Хусті. Карпатська Україна таким чином стає джерелом українського культурного життя. Від Карпатської України відрізано значну частину території. Писали, що через те ця земля не зможе сама жити. Одначе влада своєю працею спростовує той погляд”.

Загребське радіо відзначило: “Українська справа в світі набуває щораз більшого значення та зацікавлення. Особливою точкою зацікавлення чужинців є Карпатська Україна. Чужинська преса розписується на своїх сторінках на всілякі теми: одні нам прихильні, другі “ні теплі, ні холодні”, а треті ворожі. Одначе з кожним днем чимало наших приятелів збільшується, які стихійно пропагують нашу справу між своїми земляками”. Уже в жовтні 1938 р. на сторінках румунської періодики

з'явилися матеріали, з яких видно, що Румунія лояльно і навіть доброзичливо ставиться до Закарпаття. “Підкарпаття, – підкреслювалося в одній із статей, – не може віддати мадярам єдиної залізничної лінії, що лучить Підкарпаття з Словаччиною і Чехією. Ні словаки, ні підкарпатські українці зовсім не бажають собі злуки з Мадярщиною”. Можливо, що немаловажним фактором у такому прихильному ставленні румунського уряду до краю була активність української меншини в Румунії. Бухарестське радіо повідомило, що “українці в Румунії розвивають живу діяльність проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини”.

Ірландський щоденник “Астріш Таймс” опублікував статтю “Що є за назвою”, в якій повідомив своїх читачів про видання хустською владою розпорядження, згідно з яким молода автономна країна носитиме назву “Карпатська Україна”. Однак, на наше глибоке переконання, такий висновок не відповідає точності. 30 грудня 1938 р. уряд А.Волошина дійсно видав розпорядження, згідно з яким на території краю паралельно вживатимуться дві назви – “Підкарпатська Русь” і “Карпатська Україна”. “Нова свобода” так оцінила публікацію в ірландському щоденнику: “Поверховому глядачеві могло б видатися, що цей факт не має великого значення, однак на ділі є то велика подія великої політичної ваги. Польща і Мадярщина хотіли мати спільну границю, але німецька інтервенція знівечила той план. Підкарпаття стало як держава в рамках Чехо-Словацької федерації і змінило назву на Карпатську Україну. Німеччина має в плані здобути контроль над Україною. Польща опинилася в прикрому становищі, забравши Тешін в ім'я самовизначення. Польща перша буде жертвою того гасла самовизначення і лишиться без приятелів у Західній Європі”. Наступні політичні та військово-стратегічні події повністю підтвердили дане твердження.

Швеція теж зацікавилася Закарпаттям. 14 лютого 1939 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай прийняв у Хусті шведських журналістів Роберта Селлмера і Гуннара Алмстедта, які приїхали до столиці Карпатської України із Стокгольма для збору інформації про вибори до Сойму. Як повідомляла “Нова свобода”, “шведські журналісти були здивовані гладким і успішним перебігом наших виборів...”.

Окремого місця заслуговує аналіз німецької преси про Карпатську Україну. Вже починаючи з жовтня 1938 р. німецькі офіційні та напівофіційні видання звертають увагу на те, що підкарпатська проблема робиться актуальною. Аналогічна оцінка давалася і проблеми словацької автономії. 7 жовтня 1938 р. берлінське радіо, висловлюючи вірність політиці свого уряду, заявило: “До плану польсько-угорського кордону Німеччина ставиться дуже холодно”. Прем'єр Словаччини Й.Тісо дав інтерв'ю німецьким часописам “Гамбургер Френденблят” і “Ляйпцігер Наєстен Нахріхтен”, в якому ознайомив їх з основними напрямками внутрішньої і зовнішньої політики словацької влади. Не обминув Й.Тісо і

відносин між його країною та Підкарпатською Руссю. Він заявив, що після проголошення Словаччиною незалежності, “підкарпатські українці... підуть тою самою дорогою, якою пішли словаки”, і що Словаччина не може з цим не рахуватися. До цього додамо, що українці Закарпаття не тільки пішли тією ж дорогою, але навіть ставили питання (після окупації краю Угорщиною) про приєднання до Словаччини.

Німецька преса постійно поміщала на своїх шпальтах матеріали, в яких окреслювалося міжнародне становище Карпатської України і ставлення європейських країн до краю. Так, 15 жовтня 1938 р. німецький часопис “Берлінер Берзецайтунг” підкреслив, що в “останньому часі поширилися різні вісті про цілі й закулісні акції Угорщини супроти Чехословаччини. Ці вісті ставлять в підозріння Польщу й Угорщину, що Угорщина й Польща ведуть політику, яка ґрунтується менше на принципі права на самовизначення народів, а значно більше на експансивних міркуваннях”. Із даної статті видно, що Німеччина, яка в питанні Словаччини та Підкарпаття стоїть на позиціях права цих територій на самовизначення і виступає проти агресивних планів Угорщини. Негативне ставлення уряду краю до Угорщини Німецьке інформаційне бюро пояснювало багаторічною політикою цієї країни по відношенню до Закарпаття. “Підкарпатські українці, – констатувало НІБ, – зовсім не шукали ворожого угорського панування і сподіваються тепер у союзі з вигволеною Словаччиною краще запевнити свої автономні права”.

17 жовтня 1938 р. редактор “Фелькішер Беобахтер” інженер Біган взяв інтерв’ю у державного секретаря Підкарпатської Русі А.Волошина. Майбутній карпатський прем’єр заявив, що “Мадярщина не одержить ані одного українського села, хіба свою чисто етнічну територію”. Однак, майбутні події засвідчили протилежне. Німецький часопис “Данцігер Форіостен” застерігав Польщу від втручання у внутрішні справи краю. Позиції німецького уряду в питанні Карпатської України станом на жовтень 1938 р. накреслило німецьке агентство “Дойчер Дінег”. Ось деякі положення, які передрукувала “Нова свобода”: 1). Німеччина вплинула на Будапешт і Прагу. Канцлер Гітлер не допустить до здійснення угорських вимог на Закарпаття. 2). Запропонована Будапештом конференція 4-х зустрінута в Німеччині без особливого ентузіазму. Німеччина підтримує переговори включно між Прагою і Будапештом. 3). Німеччина вважає, що підкарпатська проблема повинна бути з’ясована аналогічно за судетським сценарієм. Угорщина одержить угорські населені пункти, але перестане шукати надії на плебісцит. 4). Італія перейшла на бік Німеччини у питанні Карпатської України. 31 жовтня 1938 р. берлінське радіо заявило про проведення 2 листопада 1938 р. у Відні конференції з питань кордонів між ЧСР та Угорщиною. “Буде це лиш початок праці”, – заявив диктор берлінського радіо.

Берлінська преса постійно поміщала матеріали, в яких заперечувала чутки, розповсюджені Угорщиною про Карпатську Україну.

Кореспондент німецького інформбюро повідомляв з Хуста: “Відомості про неспокій на Підкарпатті є видумані. Щоправда, ще є старання вислати на Карпатську Україну чужі, заграничні елементи, щоб вони викликали неспокій, але незважаючи на це, усі українські уряди працюють нормально. Всюди панує повний порядок”. Отже, відповідальність за порушення спокою в країні Німеччина поклала на угорських терористів, які дестабілізували обстановку в країні.

Ряд матеріалів німецької періодики висвітлювали хід і підсумки Віденської конференції (арбітражу) 2 листопада 1938 р., в ході якої від краю до Угорщини відійшли найбільш економічно розвинуті південні райони країни (Ужгород, Мукачево, Берегово). На думку німецького часопису “Фракфуртер Цайтунг” ці рішення є остаточними і Угорщина “не зможе їх безкарно порушити”. Необхідно відзначити, що Угорщина на певний проміжок часу з цим погодилася, що викликало обурення у Варшаві. Німецький щоденник в Данцігу “Форпостен” 26 листопада 1938 р. помістив статтю “Польське розчарування Угорщиною є велике...”. “У Варшаві ніхто не думав, – повідомляв “Форпостен”, – що Мадярщина не піде за польською радою, виступить проти Карпатської України. В Польщі говорилось зовсім ясно про малярське збройне братерство, рахувалось на малярський темперамент і було переконання, що Мадярщина не буде зважати ані на віденське рішення, ані на інші обставини...”. Однак, необхідно зауважити, що спільні дії угорських і польських терористів не припинялися виключно до захоплення території краю Угорщиною, про що неодноразово заявляв А.Волошин і просив втручання Німеччини.

8 січня 1939 р. “Фелькішер Беобахтер” під назвою “Український народ буде жити” помістив виступ прем’єр-міністра А.Волошина з нагоди Різдвяних свят. Карпатський прем’єр однозначно запевнив: “Наша держава, як найменша частина земель, заселених нашим українським народом, новий рік зустрічає з великими надіями. Вона осягла свою свободу, своє визволення. На чолі нашої Карпатської України стоїть влада, заложена з представників наших широконародних провідників, які є зв’язані з народом не тільки спільними ідеями, політичними стремліннями до кращої майбутності, але вони пов’язані з народом нерозривними зв’язками правдивої братерської любові й відповідальності”. “Фелькішер Беобахтер” видав додаток до газети під назвою “Карпатська Україна”, до якого ввійшли три великі статті: “Народ перероджується”, “Держава в розбудові” і “Господарське становище”. Німецькі економісти дійшли висновку: “Часто висказується погляд, що Карпатська Україна, як автономна держава в рамках Чехословаччини, є господарськи нежиттєздатним твором, однак дійсність заперечує цей погляд. Багатство дерева і надра землі, тваринництво і великі можливості для експорту хліборобських продуктів забезпечують Карпатській Україні не тільки господарську життєздатність, але можуть стати основою господарського розвитку, в який сьогодні мало хто вірить”.

До Закарпаття була прикута увага фахівців Європи. На німецькому книжковому ринку в лютому 1939 р. з’явилася книга Михайла Чулокідзе під назвою “Україна”. Готувалася до друку книга про Україну відомого дослідника Сходу Аксела Шмідта. В ній чимало місця було виділено на Карпатську Україну. Були завершені такі видання, як “Україна й національна політика Советов”, “Українська література на службі своєї нації”, “Карпатська Україна” та ряд інших, що свідчило про актуальність даної проблеми. Як повідомив “Фелькішер Беобахтер” – “віденське видання, кажуть, щодня лежить на столі Вождя Гітлера”.

Німецька преса почала серію статей про обурення в Карпатській Україні у зв’язку з призначенням третім міністром Карпатської України чеського генерала Л.Прхали. Орган маршала Г.Герінга “Ессенер Націонал Цайтунг” опублікував статтю, спрямовану проти цього акту празької шпиди. Цей часопис твердив, що генерал Прхала “жонатий з московкою і відомий як симпатик Росії. Іменування його міністром мало метою втримати на території Карпатської України старий курс Бенеша”. Часопис висловлювався, що цей факт є спробою “звучити автономні права української республіки, зв’язаної федеративно з Прагою”. Друкований орган Г.Герінга застерігав Прагу від продовження подібних акцій.

Починаючи з лютого 1939 р. німецький часопис в Братиславі “Гренцботе” почав публікувати великі статті “Карпатська Україна під натиском”, “Народне господарство Карпатської України” та ін. Говорячи про становище економіки краю, “Гренцботе” зазначав, що господарство є шкідливим у великій мірі від правильного залізничного переходу через Мадярщину. Одиночний залізничний шлях, що зв’язує ту країну зі Заходом, веде по устійненню нових кордонів через малярську територію і стоїть під малярським контролем. Дороги через Польщу є від довшого часу для всякого руху перервані так, що рух через Мадярщину став життєвим питанням для Карпатської України. І хоч Мадярщина віденським рішенням була зобов’язана розпочати режимний переїзд найпізніше до 10 січня ц.р. і хоч усі технічні переговори були покінчені, мукачівський інцидент дав малярському урядові нагоду відложити знову здійснення договору”. Тижневик підкреслював, що незважаючи на різке погіршення економічного становища краю, закарпатці “дозрівають до стану політичного чинника нечуваної сили... населення сьогодні представляє політичну силу, яка в своєму об’єднанні відбиває навіть найсильніші напади з чеської сторони та із закордону. Карпатоукраїнський народ, з його скромністю й господарською невибагливістю, не може зігнути коліна і маршми є всякі намагання, що на те рахують. Очі всього світу є звернені на цю героїську боротьбу, що її веде Карпатська Україна за свою поволі збудовану самостійність. Хоч як необхідний є господарський розвиток краю, та все ж з повною певністю треба сказати, що той край не дасться втрапити з його волі господарським і політичним натиском. Лише брутальне і переможне збройне насильство могло б згнобити цей народ”.

Свідченням високої національної свідомості карпатських українців були наслідки виборів до Союму Карпатської України, на яких 92,4% населення проголосувало за УНО. Німецький часопис “Берлінер Берзен Цайтунг” писав 10 лютого 1939 р.: “Боротьба одного народу за самовизначення багато дала Карпатській Україні за останні два десятиріччя й ствердила, що Союм має стати майбутнім репрезентантом національно-державної суверенності”. Ессенська газета “Націонал Цайтунг” 12 січня 1939 р. у статті “Карпатська Україна йде до виборів” стверджувала: “В очах українців є ця неділя історичною датою, бо ж це від упадку західноукраїнської державності в 1920 р. відбуваються вперше в одній частині широкої української етнографічної території вибори до власного законодавчого парламенту, що має стати символом державної самостійності. Це йде до виборчої урни народ, що його захопила пречисто хвиля національного пробудження”. Поряд з цими рядками німецька газета улесливо констатувала: “Німці обходять виборчий день теж як своє свято, бо між ними й українцями панує нічим незапаморочена згода, яка виявляється саме при цих виборах в тому, що німцям дозволено на заступництво в Союмі, хоч правно-формально вони не могли цього домогатися”. Дійсно, у Союмі було виділено місце для представника німецької меншини у Закарпатті Ольдофреді. Можна зрозуміти такий крок А.Волошина, спрямований на дружність у німецько-українських відносинах.

Перші повідомлення про підсумки голосування німецька преса подала вже 13 лютого 1939 р. Кореспондент німецької газети підкреслював, що найхарактернішим є величезний відсоток голосів “так”. “Дойче Альгемайне Цайтунг” 15 лютого помістила передову статтю про значення виборів, протиставляючи стабілізуючому значенню виборчої перемоги перервання поляками останнього залізничного сполучення з Карпатською Україною. Ессенська “Націонал Цайтунг” 14 січня писала в статті “Самовизначення Карпатської України”: “Ніхто не може заперечити, що це сильна участь у виборах, яка випливала з готовності, яку мусимо назвати національним проникненням українства”. Інший німецький щоденник “Берлінер Берзан Цайтунг” сподівався, що “завдяки виборчому вислідові... остаточно зникне всякий ґрунт для спроб різного саботажу, коли ясне національне самовизначення українців репрезентують з усіх боків, то мусило б прийти врешті до незакаламученої співпраці між Прагою й Хустом, що є конечне для інтересу держави однаково з внутрішнього і зовнішньополітичних поглядів”. “Мінхенер Ноесте Нахріхтен” стверджувала, що “вислід виборів є теж недвоячною відповіддю на спроби праяких централістичних кіл поставити Карпатську Україну наново під чеське панування”.

Незважаючи на повну перемогу українського напрямку під час виборів до Союму, угорська преса не переставала подавати дезінформаційні матеріали про Карпатську Україну. “Фелькішер Беобахтер” 15 лютого 1939

р. помістив статтю “В Мадярщині прочитали це інакше...”, яка тинуватила угорську газету “Постер Льюйд” у брехні проти Карпатської України. У цьому ж номері були поміщені матеріали про виникнення “Українсько-німецького товариства”, “Товариства для боротьби з комунізмом” в Хусті, про дозвіл німецькій меншині використовувати нацистську свастику, про художню виставку Карпатської України в Парижі, про випуск поштової марки, присвячений Союму. Зустрічаються матеріали про Карпатську Січ.

Отже, історія Карпатської України знайшла своє відображення в архівних джерелах, опублікованих документах, щоденниках, на сторінках тогочасних газет і журналів. Архівні документи з численних фондів України, Росії, Угорщини, Чехії, Словаччини і Румунії дають відповідь на складні проблеми соціально-економічного, політичного і культурного становища Карпатської України кінця 30-х років. Значна кількість документів із архівосховищ СРСР, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Німеччини поміщена на сторінках опублікованих збірників документів, які до сьогоднішнього часу продовжують залишатися важливим джерелом з історії Карпатської України. До такого типу джерел необхідно також піднести і унікальний щоденник В.Гренджі-Донського “Щастя і горе Карпатської України”, який нещодавно перевиданий в Україні більш масовим тиражем, ніж це зроблено в США. Аналіз матеріалів, опублікованих на сторінках української періодики Карпатської України і Східної Галичини, дозволяє констатувати, що їх кореспонденти регулярно знайомили своїх читачів з розвитком подій у Карпатській Україні наприкінці 30-х років. Повідомлення, статті, репортажі та коментарі галицьких журналістів знайомили українське населення Східної Галичини з політикою великих європейських країн по відношенню до Закарпаття. Українська преса засудила територіальні претензії урядів Угорщини та Польщі стосовно краю. Українська і західноєвропейська преса уважно стежила за розвитком політичних подій жовтня 1938 – березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі матеріали висвітлювали діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина, наводили факти руйнівних дій терористів. Матеріали преси свідчать про її щире ставлення до захисників Карпатської України. Вони підтверджуються спогадами очевидців і учасників подій. Із вищесказаного випливає, що свідчення української і зарубіжної преси дозволяють краще з’ясувати героїчні і трагічні події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні.

1.2. Очевидці свідчать

Після окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали спогади про події кінця 30-х років. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали

безпосередню участь в боях. Враховуючи той факт, що з цілого ряду проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна, або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938–1939 рр. мають неоціненне значення. Разом з тим, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої власні думки, міркування, переживання тих чи інших подій, в яких брали участь і які не завжди є об'єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР, учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони одержали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з'явилися вже в 1939–1940-х роках. Піонерами в цьому відношенні стали автори збірника “Карпатська Україна в боротьбі”, який побачив світ у Відні в 1939 р. Наступного року опублікував свої спогади відомий український письменник, очевидець закарпатських подій В.Бірчак. Починаючи з 1939 р. опубліковано близько сотні спогадів про Карпатську Україну, які носять як загальний характер, так і висвітлюють ті чи інші ділянки роботи їх автора (участь у оборонних боях, робота Союму Карпатської України, закарпатці в еміграції тощо).

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник А.Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури ОУН. Однак, О.Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О.Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике значення. “П'ять місяців державного життя Карпатської України, – пригадував він, – пробігало в нерівних та неспокійних умовах”. Однак, сили молодій державі були нерівні в двобої з агресором – гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і О.Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О.Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О.Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник “Карпатська Україна в боротьбі”, редактований О.Ольжичем, і який сьогодні являє собою бібліографічну рідкість. Хоча, необхідно

констатувати, нещодавно він перевиданий львівським видавництвом "Світ".

О.Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938–1939 рр. Цю проблему він піднімав у статтях мемуарного характеру "Вояки-будівничі" та "Український націоналізм". Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць-спогадів, в основному поділяються дослідниками історії Карпатської України. О.Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку "так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань". Він вірно підмітив, що Січ "поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державності". Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо "майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ". Проте, найболючішим питанням був брак зброї, без якої Січ "була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією". Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців, і які радикальнішим чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин.

О.Ольжич довів, як важко було діяти уряду Карпатської України. Адже, не припинялися напади угорських і польських терористів, активізувала свою діяльність проугорська "п'ята колона". Негативно впливали також суперечності в українському таборі. У цьому відношенні актуальними залишаються міркування О.Ольжича, що "вся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назовні, і руйнної, що розпоршує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною". Незважаючи на дію подібного роду факторів, український напрямок в краї справедливо і переконливо переміг: за УНО проголосувало 92,4 відсотки населення (О.Ольжич помилково напав 94 відсотки – М.В.).

О.Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копиня, Королево, Свалява, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 р. виснажені в боях січовики, залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. "В Бичкові, – писав О.Ольжич, – дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятьма старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшини, що перейшов румунський кордон біля Белеші, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячева". На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О.Ольжич з сумом констатував, що "тюрми набито арештованими, і всімні поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської

в'язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів". Однак, навіть з повною окупацією краю, місцеві патріоти не припинили боротьбу. О.Ольжич відзначив, що "в горах переховуються партизанські групи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе легендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів".

О.Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, "державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньо-організаційній та зовнішньо-політичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіазм народних мас та гарячкова праця провідного елемента створили незабутню традицію". Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д.Андрієвський, А.Дад, М.Капустянський, А.Мельник, С.Росоха.

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю.Химинець. На думку В.Худанича, "видання Юліяна Химинця – оригінальне дослідження, яке ліквідує значну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об'єктивності". Деяку однобічність оцінок Ю.Химинця відзначив А.Пекар, на думку якого автор "інші питання, пов'язані з Карпатською Україною..., розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять однобічні висновки та загострені оцінки чи спостереження". Разом з тим, вважає А.Пекар, "праця д-ра Ю.Химинця не є наукова праця й тому він мав повне право йти своєю дорогою, щоб дійти до своїх висновків-спостережень".

У спогадах Ю.Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльність ОУН в Закарпатті: "З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С.Росоха, видаючи часопис "Пробоем" у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об'єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової езекутиви ОУН у 1932–1940 рр. був Юліян Химинець". У вересні 1938 р. Ю.Химинець очолив Закордонну делегацію Карпатської України, а "роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди". "Наша закордонна делегація, – пригадував Ю.Химинець, – тісно співпрацювала з Українською пресовою службою".

Із спогадів Ю.Химинця видно, що ОУН і Закордонна делегація Карпатської України уважно стежили за розгортанням політичних подій в ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А.Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій вимагався для Закарпаття повної самостійності. Ю.Химинець досить детально описав свою діяльність в Берліні, де протягом жовтня 1938 р. зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просимо японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто – відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 р., коли полковник Р.Ярий, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста”.

Спогади Ю.Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і Закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. “Коли 1 листопада 1938 р. прем’єр А.Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденський арбітраж, – писав Ю.Химинець, – він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною делегацією Карпатської України”. 3 листопада 1938 р. Закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність прийнятих у Відні рішень, А.Волошин, писав Ю.Химинець, “послав мене 8 січня 1939 р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч шного прем’єра з Гітлером”. Однак, ця зустріч так і не відбулася.

Ю.Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 р. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 р. було прийнято рішення “проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу”. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. “Правдою є те, – пригадував Ю.Химинець, – що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забиваємо в рідну землю під гуркіт угорської канонади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним”.

Ю.Химинець, на нашу думку, об’єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні: “Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття”. Протягом квітня-липня 1939 р. ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю.Химинця, “така нагода

трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції”.

Заслугують на увагу спогади відомого закарпатського поета, редактора газети “Нова свобода” В.Гренджі-Донського, підготовлені до друку видавництвом “Карпатського Союзу” в США. Спогади В.Гренджі-Донського “складаються з довших та коротких фрагментів та статей спогадів”, з яких упорядники і дочка поета З.Гренджа-Донська “зробили цілість”. Автор спогадів висловив свої міркування з приводу наслідків конференції в Мюнхені (29–30 вересня 1938 р.), Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.), описав евакуацію з Ужгороду, дав оцінку діяльності автономних урядів А.Бродія і А.Волошина тощо. На сторінках спогадів В.Гренджі-Донського знаходимо відомості про боротьбу карпатських січовиків з угорськими і польськими терористами, антиукраїнську діяльність проугорської “п’ятої колони”, наводиться цікавий статистичний матеріал про соціально-економічне і культурне становище краю.

Значне місце у своїх спогадах В.Гренджа-Донський відводить виборам до Союму Карпатської України, які українці “виграли майже на повних сто відсотків... Велика наша перемога просто заголомшила противників. Чеська преса, за дуже малим виїмком, прийняла результат виборів дуже холодно”. В.Гренджа-Донський вважав, що після виборів “політична ситуація може... сконсолідуватися”. Він яскраво описав засідання Союму Карпатської України, який “одночасно ухвалив проголошення самостійності, яка здекларувалася попереднього дня і ухвалив новий уряд”. Нещодавно “Спогади” В.Гренджі-Донського перевидані ужгородським видавництвом “Закарпаття”. Всі шість засідань Союму детально описав і дав їм високу оцінку С.Росоха.

Цінність спогадів В.Гренджі-Донського передусім у тому, що він, перебуваючи в оточенні А.Волошина, об’єктивно описав обстановку, в якій доводилося діяти уряду Карпатської України 15 березня 1939 р. Угорський ультиматум був неоднозначно сприйнятий членами уряду Карпатської України. Перу В.Гренджі-Донського належать яскраві описи героїзму карпатських січовиків і молоді на Красному полі. “Коли мадярське військо почало наступати і переступило кордон, зустріло тут сильний збройний відпір самих тільки українців. Селяни, робітники, учні, студенти із шкіл, інститутів, інтернатів та майстерень масами вступали добровільно оборонити границі перед мадярами. Семінаристи, студенти торговельних шкіл біля Севлоша, Королева над Тисою та інде клали відпір, в рукопашних боях билися як леви”. Оборонні бої на різних ділянках фронту і героїзм карпатських січовиків описали у своїх спогадах М.Бандусяк, В.Ком’яті, В.Костак, Ф.Попович, С.Росоха, Ф.Сас, Є.Стахів, С.Сулятицький, Г.Яворенко, О.Волянський, Я.Голота, С.Єфремов, М.Кульчицька, І.Маргітич, С.Пап, В.Поштак, М.Чумалівський та ін.

У спогадах названих авторів міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. У цьому й полягає їх значна документальна вартість. При їх допомозі вдається з'ясувати імена багатьох захисників Карпатської України, які до недавня були невідомими. Перелік воїнів Карпатської Січі й активістів краю, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1939 р. або були страчені окупаційним режимом, опублікований у збірнику матеріалів науково-практичної конференції "Карпатська Січ" та на сторінках колективної монографії закарпатських істориків "Вони боронили Карпатську Україну". Переважна більшість мемуаристів сходяться на тому, що Карпатська Січ, яка "була збройною формацією уряду Карпатської України, кров'ю юних бійців, героїчним опором фашизму протидіяла прагнення закарпатських українців до волі та їхню приналежність до великого українського народу. А саме це й доводило фашистських окупантів нашого краю до шаленства, яке виявилось в масових розстрілах січовиків, у репресіях проти чесних українців краю".

Репресії гортистів по відношенню до місцевого населення і встановлення жорстокого фашистського режиму на території Карпатської України знайшло своє відображення у спогадах Л.Баботи, Р.Борковського, Ф.Іванчо, О.Пайкоша, С.Папа, П.Потушняка, М.Чирського, В.Гренджі-Донського, Ю.Химинця та ін. У мемуарах названих авторів наводиться безліч фактів нелюдських катувань, розстрілів ні в чому не винних людей. Особливо значний документальний матеріал міститься у спогадах В.Гренджі-Донського. Відомий закарпатський письменник, який особисто провів кілька місяців у тюрмах і таборах, чітко довів, що угорський уряд нехтував елементарними юридичними правами та міжнародними угодами. Особливо важким було становище галичан, які опинилися в угорському полоні. На перших порах, писав В.Гренджа-Донський, угорці розстрілювали всіх січовиків без винятку, а через деякий час почали формувати окремі групи із галичан і передавати останніх полякам. Спогади очевидців про масові розстріли галичан на польсько-угорському кордоні записав і опублікував В.Довгей. Про масові переходи польсько-чеського кордону українцями з Східної Галичини в Карпатську Україну наприкінці 30-х років та про їх участь в розбудові держави, писали у своїх спогадах Д.Куп'як і В.Онуфрик.

Переважна більшість очевидців і учасників подій в Карпатській Україні твердять, що уряд А.Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутички між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі були відсутні суперечності, а панувала загальна злагода. Однак, протилежної точки зору притримуються М.Бандусяк, Г.Божок, П.Кореневич, С.Решетило, І.Сарвадій, В.Шандор, С.Сабол (Зореслав). Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема члени

ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. Оцінюючи події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, В.Шандор справедливо відзначив: “Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас. Крім сутички смертельної зброї, був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав”. Згубні наслідки та викликане взаємне недовір’я показалися вже наступного дня, коли “частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним ворогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин”.

Що стосується спогадів В.Шандора, який в 1938–1939 рр. виконував функції головного представника Карпатської України в Празі, то вони містять у собі величезний документальний матеріал про міжнародне становище, соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток Карпатської України. В.Шандор першим ґрунтовно дослідив діяльність Представництва уряду Карпатської України в Празі, Державної Господарської Ради, Чехо-Словацького закордонного інституту, делегації УНО тощо. Наукова цінність спогадів В.Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Окремі аспекти історії Карпатської України знайшли своє відображення у спогадах А.Кушинського, С.Ключурака, В.Маркуся, М.Папа, А.Штефана, М.Химинець, М.Ігнатишин-Логуш, Є.Мацяха. Спогади про А.Волошина, Ф.Тацинця, М.Колодзінського, З.Коссака, О.Блестіва, Д.Климуша та багатьох інших опублікували М.Бандусяк, Г.Блестів-Корж, М.Вайда, В.Герзанич, А.Дад, А.Кушинський, В.Лар, М.Могорита, Ф.Сас, А.Штефан та ін. Оцінку діяльності членів ОУН в Карпатській Україні зробив С.Ленкавський. “Міжнародна політична ситуація загострювалася, - пригадував він. - Наближалася війна. Після Австрії, Судетів – на черзі в планах Гітлера стала Чехословаччина. Для Закарпаття настав шанс будувати своє самостійне життя. Націоналістичний рух, який тут діяв здавна, але слабо, вирішив використати сприятливу політичну ситуацію, хоча рівень національної свідомості був тут досить низький (москвофіли). Після відірвання Словаччини від ЧСР – Закарпаття проголошує Самостійну Карпатську Україну (15.3.1939 р.). Зібрався перший парламент, ustalено столицю в Хусті, видано перший державний закон. Твориться за ініціативою військової референтури ОУН – закарпатське військо “Карпатська Січ”, налагоджується державне життя, зростають ентузіазм карпатсько-українського населення і національна його гордість. Серед українців інших

земель, вирінає думка, що Карпатська Україна є першим зав'язком УССД (Українська Соборна Самостійна Держава – М.В.). Одначе фальшиві союзники молодій державі (Німеччина) ціною її здобувають собі союзників для дальших своїх планів. Починається наступ мадярів на Карпатську Україну. Проти переважаючої сили ворога стає молода “Січ”, вповищена юними сміливцями, які прийшли через кордон, щоб оборонити цей зав'язок Української держави. Через непостачання в час... зброї, закупленої організацією у чехів (вина орг. Реф. ПУН Барановського), “Січ” відступає. До боротьби дійшло на Красному Полі, яке стало для Хусту тим, чим колись Крути для Києва. Після героїчної боротьби Карпатська Україна опинилася під окупацією нового ворога – мадярів. Загинули там полк. Михайло Гузар-Колодзінський, шеф оперативного штабу “Січі” й Zenon Косак – крайовий військовий референт ОУН”. Нехай читач вибачить за дещо довгу цитату, однак С.Ленкавський в цих рядках своєї праці зробив досить об'єктивний, хоч і стислий, аналіз подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні.

Таким чином, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань у Карпатській Україні наприкінці 30-х років є цінним джерелом, яке дозволяє краще збагнути різноманітні суспільно-політичні процеси, що тоді відбувались. Мемуаристи висловили свої думки про події, в яких брали участь (вибори і засідання Союму Карпатської України, діяльність УНО, Карпатської Січі, ОУН, бої захисників Карпатської України з агресором, становище втікачів із Закарпаття, репресії гортистів проти січовиків і мирного населення тощо). У спогадах міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. Зокрема, мемуари В.Шандора написані з використанням важливих архівних джерел. В цьому і полягає їх значна документальна вартість.

1.3. Українські історики про Карпатську Україну: від замовчування та фальсифікації до визнання

Перші праці з історії Закарпаття з'явилися ще тоді, коли молода автономна країна робила свої перші кроки. За незначним винятком, всі вони носили загальний і науково-популярний характер. Нерідко інформаційно, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити проблематику Закарпаття в усій її складності й багатогранності. Найінтенсивніше вели наукову розробку історії краю дослідники із Східної Галичини і, власне, Закарпаття.

Автором цілого ряду публікацій був прем'єр-міністр Карпатської України А.Волошин. Його численні статті, інтерв'ю, звернення, які друкувалися на сторінках “Нової свободи” – офіційного органу УНО, дають нам можливість краще зрозуміти обстановку, в якій розвивалося соціально-економічне, політичне і культурне життя краю наприкінці 30-х

років. Про головні завдання, які мав вирішити автономний уряд, А.Волошин писав у статті “Про актуальні проблеми Карпатської України”, яка була опублікована наприкінці 1938 р. Автор торкнувся таких питань, як будівництво залізничних колій, розбудова столиці Карпатської України – Хуста, розвиток народного театру, музейної справи, перенесення із Праги в Закарпаття Українського вільного університету тощо. Окремих аспектів внутрішньополітичного розвитку Карпатської України А.Волошин торкнувся в інтерв’ю газеті “Нова свобода” від 20 січня 1939 р., зверненнях “Солодкий мій народє!”, “До всіх громадян Карпатської України”, “До всього українського народу”, “Громадяни Карпатської України”, маніфесті уряду Карпатської України “До всіх громадян Карпатської України”, датованих 1938–1939 рр.

Наприкінці 30-х років з’явилися перші публікації, присвячені життю і діяльності А.Волошина. Відомий закарпатський письменник В.Гренджа-Донський, виконуючий обов’язки головного редактора “Нової свободи”, є автором цілого ряду статей про нього. Автор підкреслював, що “боже провидіння дало нам оцього нашого великана” (А.Волошина – М.В.). Не даром дав йому наш народ почесне ім’я “Батько нашого національного відродження”. Перу В.Гренджи-Донського належать короткі біографічні нариси про відомих політичних діячів краю кінці 30-х років Ю.Ревая, Ю.Брашайка, М.Брашайка, А.Штефана, Ф.Ревая, М.Долина, С.Ключурака, В.Комаринського, Ю.Перевузника, С.Росоху та багатьох ін.

На початку 1939 р. у Львові вийшла друком перша наукова праця “Карпатська Україна: географія–історія–культура”, яка складалася з дванадцяти розділів, авторами яких були відомі вчені європейських університетів В.Кубійович, П.Біланюк, С.Пастернак, І.Федів, Я.Пастернак, М.Андрусак, В.Сімович, С.Пеленський, В.Витвицький, І.Гургуля. “Зібрати за межами Закарпаття протягом трьох місяців (з листопада 1938 по лютий 1939) такий багатий і різноманітний, свіжий, високої достовірності фактичний матеріал, опрацювати його на належному науковому рівні справа не з легких. Сума статей, розміщених у колективній монографії, рисує дуже конкретну, досить повну, а найголовніше – об’єктивну картину про державу, яка на зламі 1938–1939 років народжувалася в серці Європи”, – відзначив сучасний дослідник П.Чучка. На сторінках названої монографії зустрічаємо відомості про Карпатську Січ, боротьбу її з угорськими і польськими терористами, наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття тощо. Автори книги високо оцінили результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., в яких УНО “віднесло повну перемогу. Вибори ці мають значення акту самоозначення народу Карпатської України, вияву його незламної волі жити власним державним життям”.

Ще раніше, наприкінці 1938 р., у Львові побачила світ науково-популярна книга відомого галицького письменника В.Пачовського “Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України”, написана в цілеспрямованому

національному дусі. Автор прослідкував історію краю з найдавніших часів до кінця 1938 р. В.Пачовський відзначив, що “продовж двох десятиліть вшарпате українці домагалися даремно автономії. Останній раз дня 3 травня 1938 р. зібралось 1100 представників, що вислали депутацію до Праги у справі автономії”. Їх боротьба завершилася успіхом 11 жовтня 1938 р. (В.Пачовський помилково вважав, що 9 жовтня), коли було утворено перший автономний уряд. Необхідно погодитися з твердженням В.Пачовського, що цей уряд був “зложений... як вислід компромісу між трьома партіями: української, москвофільської й автономічної. До цього компромісу склонялися всі з огляду на державнотворчу єдність, на основі якої могли утворити державу й забезпечити границі”. До цього необхідно додати, що компромісний уряд очолив А.Бродій 11 жовтня 1938 р., а 26 жовтня його було заарештовано і новий уряд очолив А.Волошин. В.Пачовський охарактеризував останнього як лідера українського напрямку.

Автор дав оцінку мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р., в ході якої було прийнято рішення про передачу Судетської області ЧСР Німеччині. На нашу думку, автор не зрозумів до кінця трагічних наслідків Віденського арбітражу, обмежившись констатацією факту, що 2 листопада 1938 р. “відділено жидівсько-мадярські міста Ужгород і Мукачів разом із берегоном від Карпатської України”. “Хуст буде сполучений залізницею з західними землями, що належать до Словаччини, через Довге, Сваляву, Перечин, Снину, Гуменне та Пряшів, – писав В.Пачовський. – Ця лінійка сполучить всі поперечні залізничні шляхи, що їх п’ять йде з Галичини через Карпати”.

На сторінках галицької періодики з’явилося ряд статей про економічне і внутрішньополітичне становище Карпатської України, окремі брошури. Галицький економіст Є.Храпливий опублікував працю “Карпатська Україна в числах”, в якій доводив, що незважаючи на певні труднощі, населення Закарпаття не відчуватиме продовольчої проблеми. За його підрахунками, Карпатська Україна була забезпечена хлібом до березня 1939 р. Окремі аспекти економічного і внутріполітичного становища Закарпаття піднімав О.Прицак. Період між лютим і березнем 1939 р. детально описав власний кореспондент львівської газети “Діло” Р.Голіян. Автор дав оцінку діяльності урядів А.Бродія і А.Волошина, виборів до Союму Карпатської України тощо.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина взагалі, і Закарпаття зокрема, знаходилися в центрі уваги провідних членів ОУН. Уже наприкінці вересня 1938 р. О.Чемеринський під псевдонімом “Ярослав Оршан” видав книгу “Закарпаття”, в якій відмітив: “Політично проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості і змагань 45-ти мільйонної нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить недвозначно дати зрозуміти світові. Тільки в рамках розв’язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації.

Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття”.

Наприкінці 30-х років з’явилися праці М.Колодзінського “Українська воєнна доктрина” і “Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття”. Він теж не відривав Закарпаття від решти українських земель. “Наша воєнна доктрина, – писав М.Колодзінський, – має достосовуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бере участь увесь нарід, тому воєнна доктрина мусить будуватись на охоплюванні цілого життя народу”. Свою воєнну доктрину Колодзінський називав націоналістичною, бо в Україні “не може бути нічого не націоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії”.

В 1938 р. М.Колодзінський завершив роботу над своєю працею “Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття”. Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М.Колодзінського, Закарпаття може стати “авія-маткою для большевицько-московської повітряної фльоти”. Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М.Колодзінський зауважував: “Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоціненним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня, як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортефікаційною системою з Перемишлем і Львовом”. Отже, М.Колодзінський, будучи відомим військовим теоретиком того часу, добре розумів важливе значення Закарпаття напередодні другої світової війни.

На початку 1940 р. була написана стаття О.Борканюка “Про становище Закарпатської України напередодні окупації хортистською Угорщиною”, яка протягом тривалого часу знаходилася в рукописі. Її автор, який очолював Закарпатську організацію КПЧ, негативно відносився до політики, яку проводив автономний уряд А.Волошина. О.Борканюк твердив, що “реваї, волошини, клочураки, бродії і фенцики” зрадили український народ Закарпаття і “готувалися далі служити Гітлерові й Хорті”. Автор вважав, що закарпатські комуністи були єдиною силою, яка стояла на захисті інтересів трудящих мас краю. Незважаючи на таку однобічність в оцінці подій 1938–1939 років в Карпатській Україні, О.Борканюк досить об’єктивно висвітлює такі питання, як боротьба різних політичних сил краю за автономні права, міжнародне становище ЧСР наприкінці 30-х років, наслідки Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу для подальшої долі краю, антиукраїнська діяльність угорської агентури, зрада А.Бродія та С.Фенцика тощо.

О.Борканюк помилково твердив, що при допомозі емігрантів уряд Карпатської України почав створювати напіввійськову організацію “Січ”, в якій головні посади дісталися агентам гестапо. Таке твердження не витримує ніякої критики. Це також стосується твердження, що “активні міністри стали виступати публічно на зборах за створення “великої соборної України”, за приєднання Радянської України до так званої Карпатської України. Петлюрівські емігранти, агенти гестапо почали вішувати в “Січі” терористичні банди для здійснення терористичних акцій на Радянській Україні і в сусідніх державах”. Архівні документи, які б підтвердили такі висловлювання, відсутні. Сучасними дослідниками доведено, що міф про приєднання Радянської України до Закарпаття створив Гітлер та його оточення. Що стосується А.Волошина та очолюваного ним уряду, то вони беззмінно притримувалися протехословацької орієнтації, вважаючи, що умови для возз’єднання з рештою українських земель не створилися.

О.Борканюк вважав, що вибори до Союму Карпатської України були фальсифіковані, а “народ цими виборами був ще більше обурений, на власному досвіді переконався у шахрайстві фашистів”. Рукопис статті О.Борканюка обірвався подіями 12 березня 1939 р., коли Чехословаччина, фактично, розпалася. Необхідно відзначити, що основні положення статті О.Борканюка здобули своє продовження в працях радянських істориків.

Протягом 1939 р. з’явилися перші праці, в яких робилися спроби проаналізувати короткотрасний період існування Карпатської України. Масмо на увазі публікації М.Добриловського, Д.Донцова, І.Карпатського. Їх встановленням в краї угорського окупаційного режиму, дослідження історії Карпатської України стало неможливим. Протягом 1940–1945 рр. не з’явилася жодної статті чи монографії.

Після возз’єднання краю з Радянською Україною на цю тему було накинено табу. В працях радянських істориків, виданих в 50–80-х роках, записники Карпатської України на чолі з президентом А.Волошином зображувалися лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї – як антинародна діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Саме в такому руслі написані праці С.М.Білака, Б.І.Співака, Д.М.Буковича, М.М.Болдижара.

Радянський історик С.М.Білак прийшов до висновку, що УНО, яке очолював Ф.Ревай, “як і вся буржуазно-націоналістична партія, аж ніяк не виражало інтересів трудящих мас”, а його програма “була наскрізь просякнута людиноненависницькою ідеологією буржуазного націоналізму в економічному, політичному і культурному житті, спрямована проти Радянської України, на підготовку нового “хрестового походу” проти Радянського Союзу”. Дослідник твердив, що тільки закарпатські комуністи, “озброєні марксистсько-ленінською теорією, згуртували навколо себе прогресивні сили для боротьби за свободу під прапором

антифашистського народного фронту”. Таке твердження є псевдонауковим і не відповідає історичній правді. Внутрішньополітична діяльність уряду Карпатської України зображувалася як така, що цілком проникнута “всякими обмеженнями і терором”. На думку Д.М.Буковича, результати виборів до Союму Карпатської України “були явно фальсифіковані”. У фондах Державного архіву Закарпатської області відсутні документи, на підставі яких можна б було зробити подібні висновки. Усні й опубліковані спогади очевидців тих подій свідчать про протилежне.

Новий фактичний матеріал ввів Б.І.Співак у своїй монографії “Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках”. Це, перш за все, документи Державного архіву Закарпатської області, опубліковані документи Міністерств закордонних справ Угорщини, ЧСР та Німеччини. Автор справедливо відзначив, що Мюнхен “був великою національною поразкою народів Чехословаччини”. Однак, він не задовільнив імперіалістичні апетити Угорщини й Польщі, уряди яких почали засилати на територію краю банди терористів, а для здійснення своїх задумів використовували “п’яту колону” – профашистську агентуру. Історик аргументовано довів, що Автономно-Землеробський Союз та його керівництво в особі А.Бродія і С.Фенцика проводило зрадницьку, антинародну політику. Негативно оцінюється призначення прем’єр-міністром А.Волошина, який, на думку вченого, “був давно відомий своїми зв’язками з фашистською Німеччиною і не приховував їх”. Саме А.Волошина Б.І.Співак звинувачує у всіх бідах Карпатської України. Давши досить об’єктивну оцінку Віденського арбітражу, дослідник констатував, що відразу після його закінчення, уряд А.Волошина почав “створення терористичного режиму за відомими фашистськими зразками”, а “некоронованим правителем “Карпатської України” став німецький консул в Хусті Гамількар Гофман”, який “контролював все внутрішнє життя Закарпаття”. Важко погодитися з твердженням Б.І.Співака, що “зміни в галузі економіки в період правління Волошина характеризувалися значним посиленням позицій німецького капіталу”. Документи свідчать, що німецькі делегації справді доволі часто відвідували Закарпаття, однак до впровадження в життя запланованих економічних проєктів справа не дійшла.

Автор проаналізував виникнення і діяльність Карпатської Січі, діяльність комуністів краю в період Карпатської України, утворення УНО, вибори до Союму, які, на думку вченого, “були грубо фальсифіковані”. Б.І.Співак помилково вважав, що за уряд А.Волошина голосувало 92,8% виборців, що не підтверджується архівними документами. Історичні засідання Союму Карпатської України вчений трактує як “зборище жалюгідних політиканів”, на якому було обрано президентом А.Волошина. До речі, історик ставить перед собою завдання “розвінчати ореол мученика та мужнього борця проти угорських загарбників”, яким пізніше намагався оточити себе Волошин. Архівні джерела свідчать, що навіть після окупації

краю горгістами, перебуваючи на еміграції, А.Волошин переслідував єдину мету – звільнити Карпатську Україну від Угорщини.

Праці радянських істориків 60–80-х років, як правило, зводилися до висвітлення двох проблем: 1) діяльність Закарпатської організації КПЧ наприкінці 30-х років, зокрема, ставлення закарпатських комуністів до політики, яку проводив уряд А.Волошина; 2) Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Історія Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років детально описана в працях М.Ротмана, В.Хайнаса, І.Гранчака, Б.Співака. Завершенням цієї роботи стала колективна книга “Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації”, в якій, однак, односторонньо висвітлювалася історія краю. Об’єктивну оцінку цим працям дали автори другого тому “Нарисів історії Закарпаття”: “У читача складалось враження, ніби на Закарпатті, крім комуністів, взагалі ніяких політичних угруповань, партій не було. Пропагандистські постулати були доведені до абсолюту... Складається враження, що вся попередня історія краю одержала своє завершення в комуністичній організації, яка “вела”, “піднімала”, “керувала”, “направляла”, одна все розуміла і була непогрішима. Сьогодні з цих робіт можна взяти для переосмислення хіба що багатий фактичний матеріал”.

В 60–80-х роках побачили світ праці І.Попа, А.Пушкаша, Ю.Сливки, В.Ганчина, П.Халуса, М.Швагуляка, в яких становище краю висвітлюється на фоні зовнішньої політики Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Німеччини. Незважаючи на певну заідеологізованість, дослідження названих істориків необхідно розцінювати як значний вклад у розвиток вітчизняної історіографії Закарпаття.

Карпатській Україні присвячений третій розділ монографії І.Попа “Чехословацко-венгерские отношения (1935–1939 гг.)”, який охоплює період з березня 1938 р. до березня 1939 р. Автор детально зупинився на трансеврійській кризі 1938 р. та угоді в Бледі, наслідках конференції в Мюнхені, переговорах в Комарно, Віденському арбітражі, спробах Угорщини окупувати Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. тощо. Дослідник справедливо відзначив, що “загалом угода в Бледі не принесла Чехословаччині в той час суттєвого полегшення. Політика сприяння агресору, яку проводили Англія і Франція, зайшла так далеко, що договір держав Центральної і Південно-Східної Європи на цім фоні не мав великої ваги”. Даючи оцінку Мюнхенській конференції, І.Поп стверджував, що “угорські правлячі кола вважали це першим успіхом своєї ревізійської політики, яку проводили протягом всього міжвоєнного періоду”. Однак, “успіх цей був сумнівний, так як вирішення питання переходило повністю в руки Гітлера і, відповідно, будь-яка поступка повинна була компенсуватися посиленням залежності Угорщини від Німеччини”.

Трагічні наслідки для Чехословаччини і Закарпаття мав Віденський арбітраж, під час якого виграла тільки Німеччина. “Утримуючи в своїх руках Закарпатську Україну, – писав І.Поп, – вона могла і далі здійснювати

поперемінно тиск на Угорщину і Польщу”. Вона, фактично, перетворилася в арбітра у Центральній Європі. Історик чітко простежив еволюцію угорсько-німецьких відносин наприкінці 30-х років, зумів дати відповідь на питання, що ж було причиною гітлерівського опору окупації Угорщиною Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. Причина полягала в тому, вважав І.Поп, що “нацисти планували уже в той час підпорядкування і експлуатацію всієї території Чехословацької Республіки. Але це не виключало політичну маніпуляцію Німеччини з проблемою Закарпатської України в німецько-угорських, польсько-угорських і польсько-німецьких відносинах”.

І.Поп розглядає Закарпаття як складову частину Чехословаччини. 15 березня 1939 р. свідчило не тільки про початок окупації Закарпаття, але й “нове примноження Угорської держави за рахунок втрати державної самостійності Чехословаччини... Саме її кінець означав зникнення з карти Центральної Європи досить важливого, якщо не основного, опорного пункту Версальської системи в цьому районі, пункту, перейшовши який гітлерівці вже не мали в південно-східному напрямі якого-небудь серйозного противника. Угорщина стала всього тільки слухняним васалом і сировинною базою Німеччини”. Хоча праця І.Попа, на відміну від багатьох публікацій його попередників, в достатній мірі об’єктивна і науково обгрунтована, однак і він не зміг обійтися від вживання таких тверджень, як “карпатоукраїнська національна єдина партія фашистського типу”, “лідер українського буржуазно-націоналістичного руху А.Волошин” тощо.

Детальне висвітлення польсько-угорських відносин наприкінці 30-х років теж зроблено І.Попом. Прослідкувавши політику Польщі відносно Закарпаття, яка була спрямована на встановлення спільного польсько-угорського кордону, дослідник аргументовано довів, що поразка польсько-угорського альянсу була закономірною. Територіальні “надбання” 1938 р. Польщі і Угорщини стали тою приманкою, за яку вони в підсумку заплатили втратою національного суверенітету.

На величезній джерельній базі написана монографія М.Швагуляка, останній розділ якої присвячений висвітленню агресивної політики Німеччини щодо України напередодні другої світової війни. Дослідник довів, що анексія Австрії 12 березня 1938 р. різко змінила співвідношення сил між імперіалістичними державами на користь Німеччини і значно ускладнила міжнародне становище Чехословаччини. Простеживши зовнішньополітичну діяльність Німеччини з вересня 1938 р., М.Швагуляк зупинився на рішеннях Мюнхенської конференції, яка свідчила про початок розпаду ЧСР. Однак, важко погодитись з твердженням вченого, що “чехословацький уряд пішов на поступки сепаратистським елементам”, які “з радістю зустріли звістку про мюнхенську змову”. Доля Чехословаччини не залежала від її уряду, а політичні діячі Закарпаття,

тоді А. Волошин, добре усвідомлювали весь трагізм наслідків Мюнхена не тільки для краю, але і всієї ЧСР.

М. Швагуляк детально висвітлив політику польського уряду у відношенні до ЧСР, довівши, що між Угорщиною і Польщею встановилися дружні взаємовідносини, повна солідарність з приводу Карпатської України. Варшава активно підтримувала терористичні акції гортистів, приділяла значну увагу сплануванню спільних бойових акцій угорських і польських диверсантів. Польща постійно захищала територіальні вимоги Угорщини на угорсько-чехословацьких переговорах в Комарно, під час роботи Віденського арбітражу. Необхідно погодитися з думкою М. Швагуляка, що "після мюнхенської змови і проголошення "автономії" Закарпаття воєнно-політичне керівництво Німеччини затіяло складну дипломатичну гру, в яку, крім Чехословаччини, були втягнуті Угорщина, Польща, Румунія та інші країни. Результатом цих політичних маневрів стало перетворення Угорщини в сателіта фашистської Німеччини, загострення угорсько-румунських відносин, зростання недовір'я між Польщею і Німеччиною і різке посилення позицій Німеччини в Центральній Європі". Заслуговує на увагу і висновок автора, що "підтримка Карпатської України" в перші місяці після Мюнхена, як і рішення про передачу області Угорщині в березні 1939 р., розглядалось керівництвом тільки в загальному плані політики, направленої на встановлення свого панування в центрально-європейському районі і підготовку наступних агресивних актів".

Цікавою у всіх відношеннях є стаття В. Ганчина, в якій автор простежив історію Карпатської України від Мюнхенської конференції до окупації краю Угорщиною. Дослідник звернув увагу на той факт, що "хоч у Мюнхені мова йшла про вирішення питання Судетської області, голови урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії в "Додатковому проголошенні" заявили, що зацікавлені сторони – ЧСР, Польща і Угорщина протягом трьох місяців повинні вирішити питання про долю населення польської та угорської національностей, яке проживало на території ЧСР... Таким чином, рішення мюнхенського диктату безпосередньо стосувалося і Закарпаття, на території якого у той час проживало майже 100 тис. угорців". Історик зупинився на переговорах між Угорщиною і ЧСР в Комарно, наслідках Віденського арбітражу тощо. Проте, найбільшою заслугою В. Ю. Ганчина було те, що він проаналізував нове державно-правове становище Закарпаття після Мюнхена і арбітражу 2 листопада 1938 р. Мова йде про закон від 22 листопада 1938 р., згідно з яким були ліквідовані функції губернатора, віце-губернатора, ліквідована губернська рада та канцелярія губернатора. Вся повнота влади повинна перейти в руки об'єму та крайового уряду, за винятком питань, віднесених до компетенції Національних зборів та центрального уряду".

Давши правильну оцінку закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій ЧСР, В. Ганчин, разом з тим, теж не відійшов від

стереотипів, які склалися в радянській історіографії з приводу оцінки діяльності автономного уряду А.Волошина. Прем'єр-міністр Карпатської України продовжував вважатися агентом Німеччини, який не приймав жодного рішення без дозволу Берліна.

Експансіоністська політика Угорщини по відношенню до Закарпаття набула ґрунтовне висвітлення в монографії А.Пушкаша. Автор довів, що вже на початку 1938 р. угорська дипломатія активно втягнулася в підготовку агресії проти Чехословаччини. Дослідник констатував, що після Віденського арбітражу Німеччина “формально зберегла Закарпатську Україну в формі “автономної республіки” у рамках Чехословацької держави. Зробила вона це для того, щоб, по-перше, створити бар'єр між Польщею і Угорщиною і, по-друге, мати коридор, який би зв'язував її з Румунією”. А.Пушкаш, аналізуючи архівні документи Державного архіву Угорщини, переконливо довів, що вже 18 листопада 1938 р. угорський уряд завершив підготовку до захоплення Карпатської України, однак їх спроба виявилася безуспішною через опір Німеччини. Така нагода трапилася тільки в середині березня 1939 р. Вчений притримується думки, що вже в січні 1939 р. Берлін “пообіцяв Угорщині Закарпатську Україну при умові одночасного німецько-угорського наступу проти Чехословаччини”, що і було незабаром здійснено. У відповідь на “щедрість” Гітлера, 17 березня 1939 р. угорський уряд заявив про вихід із Ліги Націй. Безперечно, правий А.Пушкаш, коли робить висновок: “Коли перший Віденський арбітраж задовільнив апетити угорських фашистів тільки частково і гітлерівці не тільки самі, але разом з італійськими фашистами виявили протест проти спроб хортистів діяти самостійно, будапештські правителі зробили для себе висновок за необхідне підпорядкуватися Німеччині, з тим, щоб у майбутньому ціною поступок німецьким агресорам оволодіти Закарпатською Україною”.

Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності уряду Карпатської України піднімалися в працях В.Гомонная та А.Ігната. Однак, протягом 50–60-х років не з'явилося жодної спеціальної праці, в якій би аналізувалася багатогранна діяльність уряду А.Волошина в галузі освіти і культури. Численні документи свідчать, що незважаючи на короткочасність свого існування, в краї було чимало зроблено у цьому плані.

Історія Карпатської України подавалася у спотвореному вигляді і в колективних монографіях радянських вчених. Для авторів праці “Шляхом до щастя” підтримка Карпатської України світовою громадськістю розцінювалася як втручання у справи краю імперіалістичної реакції. Автори названої книги переконували, що “народ вірив комуністам, йшов за ними”, а “трудящі засуджували зрадницьку діяльність націоналістів”. У такому ж дусі дають характеристику Карпатській Україні автори багатотомної “Истории Украинской ССР”. Вони твердять, що головною метою Карпатської Січі було “посилення терору проти трудящих”, а уряд

зрештою був маріонетковим і сепаратистським. Архівні документи, використані автором даного дослідження, переконують, що Карпатська СРР, наспраки, була створена для захисту Закарпаття від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Незважаючи на псевдонауковість таких висновків, автори "Істориографії історії Української ССР" прийшли до висновку, що "в дослідженнях радянських істориків на основі конкретного матеріалу звертаються прислужництво українських буржуазно-націоналістичних організацій іноземним державам".

Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а періодко й безпосередня фальсифікація Карпатської України, то, починаючи з 1990 р. з'явилися більш-менш об'єктивні наукові дослідження. Їх автори, аналізуючи архівні документи, які протягом десятиліть нанування однопартійної системи були для них закриті, зробили спробу ґрунтовно висвітлити міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище краю наприкінці 30-х років. Вони намагалися по-новому оцінити події п'ятдесятирічної давності, доводячи їх певну історичну закономірність. Для праць, опублікованих на початку 90-х років, характерною стала розкутість їх авторів, можливість вільно висловлювати думки тощо.

У березні 1990 р. відбулося перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Хоча більшість дослідників почала відновлювати діяльність А.Волошина та очолюваного ним уряду позитивно, В.Панкевич продовжував її називати антинародною і авантюристичною, тобто дотримувався стереотипів, вироблених у радянській історичній науці. Цю чергову фальсифікацію рішуче засудили не тільки історики, але й учасники тих подій.

Через деякий час засідав "круглий стіл" вчених Ужгородського державного університету, який поставив за мету пошук істини, але так її і не знайшов. Важко було знайти істину тим історикам, хто її десятиліттями обшивав брудом. Однак, необхідно відзначити, що під час роботи "круглого столу" в деякій мірі було переглянуто попередні оцінки історії Карпатської України. Саме тоді, 15 березня 1990 р. в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, присвячена Карпатській Україні. Виступили українські вчені Г.Дем'ян, Ю.Сливка, П.Чучка, М.Швагуляк, Б.Якимович, учасники подій. Вони дійшли до спільної думки, що проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України було актом волевиявлення гілки українського народу, актом рішучим, сміливим, гідним пошани.

В липні 1990 р. відбулося вшанування пам'яті президента Карпатської України А.Волошина. Цій події була присвячена наукова конференція, в якій взяли участь провідні українські вчені. Так відбувся хоч запізнілий у часі, але закономірний процес повернення А.Волошина і Карпатської

України. З цього часу і почалося всебічне висвітлення історії Карпато-української держави 1938–1939 рр. Хоча переважна більшість праць вітчизняних істориків, опублікованих в 90-х роках, була присвячена передусім внутрішньо-політичному становищу Карпатської України, проте продовжувалася розробка міжнародного становища краю. Монографії, брошури і статті на цю тематику опублікували М.Болдижар, В.Галас, І.Поп, О.Богів, І.Гранчак, В.Марина, І.Гапоненко, В.Приходько, О.Гринів, О.Довганич, З.Пашкуй, М.Троян, С.Кульчицький, В.Лемак, І.Ліхтей, П.Петрище, О.Росул, А.Трубайчук, В.Худанич, В.Боднар та інші.

Найповніше проблему “Закарпаття в міжнародних відносинах наприкінці 30-х років” висвітлено на сторінках “Нарисів історії Закарпаття”. І.Гранчак і І.Гапоненко довели, що в 1937–1938 роках міжнародна обстановка в Європі, особливо у Центральній та Південно-Східній, ще більше загострилася. Якщо для попередніх років був характерний уже традиційний вплив у цьому регіоні Франції та Англії, то з кінця 30-х років ініціативу в свої руки взяли Німеччина, Італія, Польща та Угорщина. Давши об’єктивну оцінку результатам Мюнхенської конференції, в ході якої Чехословаччина зазнала першого відчутного удару, дослідники детально зупинилися на переговорах між ЧСР і Угорщиною в Комарно (9–13 жовтня 1938 р.). На них Угорщина сподівалася заволодіти землями, які були заселені угорцями і провести плебісцит на територіях із змішаним населенням. Безперечно, твердять автори, що “Чехословаччина не могла погодитися на такі умови” і переговори завершилися безрезультатно. У вирішенні проблеми Чехословаччини, після зриву переговорів у Комарно настав новий етап. Угорщина почала готуватися до розв’язання проблеми з допомогою сили.

Трагічною сторінкою історії Закарпаття був Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., внаслідок якого почався перший етап окупації краю гортистською Угорщиною. Працюючи в пражьких архівах, М.Болдижар знайшов цікаві дані про наслідки арбітражу у Відні для Закарпаття. Автор використав значний статистичний матеріал, який свідчив про серйозні втрати малої автономної країни в основних галузях народного господарства. Проаналізувавши становище, яке склалося в краї після арбітражу, М.Болдижар справедливо писав, що “у складних умовах розбудови нового життя перед її урядом (Карпатської України – М.В.) стало надзвичайно складне завдання: максимально використати наявний господарський потенціал та створити й примножувати нові можливості. На жаль, дальший розвиток політичних подій не дав можливості проявитися молодому урядові у вирішенні проблем господарського будівництва”.

Міжнародне становище Карпатської України ще більше ускладнилося наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. Автономна Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у міжнародних відносинах знаходилася в центрі уваги І.Гранчака і В.Приходька. Автори праві, коли твердять, що події кінця 30-х років яскраво засвідчували, що Закарпаттям цікавилися не лише

сусідні країни, але і великі держави Європи – Німеччина, Італія, Англія, Франція, США. Дослідники простежили прони́мецьку орієнтацію уряду А.Волошина, який розраховував лише на її заступництво, проаналізували співлення до Закарпаття Угорщини, Польщі, Румунії. І.Гранчак і В.Приходько, навівши безліч фактів дипломатичної і військової підготовки нападу Угорщини на Закарпаття, підсумували, що гортисти виступили “не тільки ініціаторами захоплення Підкарпатської Русі, але й ліквідації Чехословаччини як держави”.

Окремі аспекти міжнародного становища Карпатської України напередодні Другої світової війни висвітлили О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян. Вони намагалися з’ясувати проблему, чим же Закарпаття привертало до себе таку посилену увагу з боку великих європейських держав. На сторінках їх спільної монографії описано наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу, значна увага звернута на масові факти втручання Угорщини у внутрішні справи ЧСР, яке проявилось у засиланні загонів угорських і польських терористів. Дослідники піддали критиці твердження окремих угорських істориків і політичних діячів (А.Уллейн-Ревіцькі, І.Кертес, Д.Шуйок, М.Каллаї), що “саме весною 1939 року угорська зовнішня політика проявила свою самостійність і Угорщина незалежно від Німеччини агітувала Закарпатську Україну. Незаперечні історичні факти переконливо свідчать, що окупація Закарпаття Угорщиною була здійснена за згодою фашистської Німеччини. Закарпаття було віддане Угорщині як плата за вступ останньої до антикомінтернівського пакту”. О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян одними з перших описали вторгнення угорських військ на територію краю і опір їм з боку захисників Карпатської України. Більш детально це питання висвітлено в працях І.Гранчака, І.Гапоненко. Історики І.Поп, П.Петрише та І.Ліхтей, на основі нових архівних документів, передусім матеріалів військово-історичного архіву в Празі, простежили евакуацію чехословацьких військ в ніч з 14 на 15 березня 1939 р. Вони довели, що попередні звинувачення чехословацьких прикордонників в тому, що вони “боягузливо утікали”, “озброювали мадярську національну армію”, “не виконали свій обов’язок по захисту республіки” тощо є безпідставними. Після проголошення 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини і окупації Чехії і Моравії німецькими військами в ніч з 14 на 15 березня, справедливо вважають науковці, “захистити з юридичної точки зору не було що. Залишалось здійснити організовану евакуацію, якій перешкоджали угорські війська”, що і було зроблено.

В центрі уваги вітчизняних істориків знаходилися відносини Карпатської України з Німеччиною і Румунією. Автори розглянули українсько-німецькі економічні і політичні відносини, дали аналіз публікаціям у німецькій періодиці 1938–1939 рр. карпато-української проблеми, зробили спробу з’ясувати мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. Вона “була єдиною країною, яка обіцяла Карпатській

Україні своє покровительство. Враховуючи той факт, що жодна з великих країн того часу цього не робила, політичну орієнтацію кабінету А.Волошина на Німеччину слід вважати оправданою і такою, що була спрямована на забезпечення територіальної цілості кордонів молодій державі”.

Місце Карпатської України в політиці країн Центральної Європи наприкінці 30-х років намагалися висвітлити О.Богів, О.Гринів, С.Кульчицький, І.Поп, А.Трубайчук, В.Худанич, І.Гранчак, В.Галас, В.Боднар. Незважаючи на те, що з цілого ряду питань названі автори притримуються різних, інколи протилежних, поглядів, однак всі вони сходяться на тому, що історію Карпатської України необхідно висвітлювати як складову частину єдиної ЧСР, принаймні до 15 березня 1939 р.

В.Худанич піддав критиці твердження окремих істориків, що уряд А.Волошина сприяв розпаду і розчленуванню Чехословаччини. “Насправді ніхто так не боявся зникнення ЧСР, як уряд Карпатської України. Навколо неї були ворожі країни: Угорщина, Польща, які прямо зазіхали на наш край. А.Волошина задовільняло становище триєдиної федеративної Чехословаччини. Усім було ясно, що розпад ЧСР – це одноразово і трагедія Карпатської України” – твердить історик. Протилежної точки зору притримується І.Поп, який вважає, що “говорити про “український континуїтет” подій в краї на межі 1938–1939 рр., тисячолітня історія якого і політичні проблеми ХХ ст. не мали ніякого зв’язку з проблемами Наддніпрянської України, більш ніж натяжка. Ці події були складовою частиною європейської передвоєнної кризи, розпаду Версальської системи, до якої східна Україна, як адміністративна частина СРСР, не мала ніякого відношення. Інша інтерпретація цих подій є тільки суб’єктивною уявою провінційних мрійників, що не витримує найменшої позитивістської критики”. На думку І.Попа, “галас з приводу т. зв. “українського П’ємонту” в Карпатах в 1938–1939 рр., гідний провінційної театральної сцени епохи романтизму, не міг викликати гострої негативної реакції у Варшаві, Будапешті, Бухаресті та Москві і бажання негайно ліквідувати небезпечно для них вогнище, що саме себе таким прокламувало”.

Відкидаючи як необґрунтовані вищеназвані твердження істориків, вважаємо, що уряд А.Волошина дійсно бажав возз’єднання краю з рештою українських земель, однак, будучи політиком-реалістом, прем’єр розумів, що в умовах, які склалися наприкінці 30-х років, це є нереальним. Саме тому Волошин добивався єдиного – збереження автономних прав у складі федеративної Чехословаччини.

Окремої уваги заслуговує монографія В.Задорожного і О.Богіва “Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. - березень 1939 р.)”, у передмові до якої автори скромно зауважили, що присвятили свою працю лише окремим питанням міжнародного становища Підкарпатської Русі (Карпатської України) у

1938-1939 роках. “Ми не претендуємо на висвітлення цілісної картини цього становища, - констатують О.Богів і В.Задорожний, - а лише намагася звернути увагу на окремі аспекти тодішньої міжнародної ситуації, яка зробила значний вплив на історію Закарпаття наприкінці 1930-х років. І, навпаки, як це і звичайно є, підкарпатські (карпатоукраїнські) події стали детермінантою зовнішньої політики малих і великих європейських держав”. Якщо раніше історики розглядали події в Карпатській Україні у зв'язку з загальною чехословацькою кризою, то автори монографії вирішили звернути більше уваги саме на ті аспекти міжнародних європейських відносин, які конкретно торкалися закарпатських явищ 1938-1939 рр. Ця сторона питання і становить наукову новизну монографії О.Богіва і В.Задорожного, роблячи її актуальною для сьогодення.

У першому розділі монографії – “Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав у дослідженнях іноземних істориків” - дається глибокий і неупереджений аналіз широкого масиву історичної літератури з досліджуваної авторами проблеми. Автори запропонували свою періодизацію зарубіжної історіографії, з якою необхідно погодитись. Праці іноземних істориків умовно поділені на кілька груп. До найбільшої відносяться дослідження європейських дипломатичних відносин напередодні Другої світової війни. У цих працях історія закарпатської автономії розглядається переважно у контексті німецької, угорсько-польської, німецько-угорської, античехословацької зовнішньої політики. До другої групи праць відносяться історичні огляди міжнародних відносин 20-30-х років ХХ ст. Дослідження історії Закарпаття першої половини ХХ ст. складають третю групу. До останньої умовної групи вчені зараховують праці, присвячені різним аспектам української проблематики. О.Богів і В.Задорожний дали об'єктивну оцінку працям визначних зарубіжних істориків В.Крала, І.Фляйшауера, В.Сетон-Ватсона, У.Шірера. Б.Гарта, М.Адам, М.Козмінського, Ж.-Б.Дюрозеля та багатьох інших. На превеликий жаль, поза увагою авторів залишився ряд фундаментальних праць В.Косика, який теж торкався досліджуваної проблеми. Загалом, можна погодитись із висновком, що “зарубіжні дослідники більше уваги приділили саме зовнішньополітичному аспекту закарпатської автономії 1938-1939 років. Аналіз цих досліджень дозволяв стверджувати, що в межах історіографічної школи тої чи іншої країни оцінка карпатоукраїнських (підкарпатських) подій не була сталою, а знавала певної еволюції протягом 40-90-х років ХХ ст.”.

У другому розділі – “Проблема автономії Підкарпатської Русі у політиці європейських держав (травень - жовтень 1938 року)” - зупиняється на причинах затримки чехословацьким урядом надання краю автономних прав, аргументовано доводиться, що Автономно-Лемелдільський союз, очолюваний А.Бродієм, займав яскраво виражену проугорську позицію, що й призвело до падіння першого автономного

уряду. Аналогічну позицію займала Руська національна автономна партія, очолювана соратником А.Бродія С.Фенциком. Можна погодитись з мотивацією призначення А.Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі. Автори справедливо відзначають, що від середини жовтня 1938 р. у середовищі українофільської течії на Підкарпатті складається пронимецька зовнішньополітична орієнтація. О.Богів і В.Задорожний наводять чотири причини орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. По-перше, відносна пронимецька орієнтація як Чехо-Словацької держави взагалі, так і її федеральних елементів у постмионхенській період і особливо з часу президентства Е.Гахи. По-друге, потреба зовнішньої міцної протидії угорським, та польським домаганням щодо підкарпатської території. По-третє, наявність з боку Німеччини, хоч і неширих кроків у підтримку українських визвольних змагань. По-четверте, наявність пронимецьких традицій серед частини організацій української діаспори, які встановили контакти з українським рухом на Закарпатті.

На жаль, у цьому розділі автори допустилися прикрої помилки, коли відзначили, що “11 жовтня Чехословаччина була проголошена федерацією”. Загальновідомо, що 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною ЧСР. Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Закарпаття далеко переходив рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському мирному договорі та чехословацькій конституції 1920 р. У третьому розділі монографії О.Богіва і В.Задорожного аналізується робота угорсько-чехо-словацької делімітаційної комісії (листопад 1938 - березень 1939 рр.). Розділ побудований на значній кількості архівних документів, значна частина з яких введена до наукового обігу вперше. Архівні документи доповнюються статтями з “Нової свободи” та періодики європейських країн і Східної Галичини. Варто погодитися з міркуваннями авторів, що “якби віденські угорсько-чехо-словацькі кордони проіснували довгий час і делімітаційні угоди вступили б у повноцінну дію, то результати роботи делімітаційної комісії мали б великий вплив на подальші закарпатські події”. Однак, до цього справа не дійшла.

Четвертий розділ монографії присвячений впливу закарпатських подій 1938-1939 років на українців у Польщі та Румунії. Розділ насичений багатьма архівними документами, основу яких становлять матеріали Центрального державного історичного архіву у Львові. Опрацювання та узагальнення різного роду джерел дозволило О.Богіву і В.Задорожному зробити ґрунтовні висновки, які розділяють більшість сучасних фахівців з історії Карпатської України. Якщо раніше в історіографії акцент робився на вплив галичан в розвиток карпатоукраїнських подій, то автори

монографії зуміли простежити також зворотні процеси. "Карпатоукраїнська автономія, - відзначають дослідники, - вплинула на активізацію українських політичних партій і організацій Галичини у боротьбі за українську автономію... Одночасно падіння Карпатської України і вороже ставлення до неї офіційної Польщі привело до зростання впливу підпільної ОУН як у Галичині, так і на Буковині". Заслугує на увагу твердження, висловлене на сторінках монографії, що "українське політичне лобі було заслабким, щоб вплинути на ворожу політику Варшави щодо Карпатської України. Всі українські заходи в Польщі стали лише свідченням солідарності, виявом свого ставлення до карпатоукраїнських подій, моральною їх підтримкою".

Монографію завершує розділ, в якому з'ясовується вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактору на зовнішню політику Радянського Союзу у період чехословацької кризи 1938-1939 рр. Дана проблема вперше піднімається в українській історіографії, і уже один цей факт заслуговує уваги. Розглядаючи зовнішньополітичну діяльність СРСР крізь призму карпатоукраїнського фактору, О.Богів і В.Задорожний умовно виділили кілька періодів. На першому (травень-жовтень 1938 р.) підкарпатським питанням Москва цікавилася лише у межах проблеми угорської національної меншини. На другому (кінець 1938 р.) формується негативне ставлення радянських офіційних кіл до української автономії, відбувається певне потепління польсько-радянських відносин на антиукраїнському ґрунті. На початок 1939 р. припадає, на думку дослідників, третій період, коли спостерігаються перші риси радянсько-німецького зближення по мірі відмови Берліна від активної підтримки українського руху. Завершуючи монографію, О.Богів і В.Задорожний дуже слушно відзначають, що "у період чехословацької передвоєнної кризи, у значній мірі під впливом закарпатського фактору, формуються два головні пріоритети європейської політики СРСР напередодні Другої світової війни: підвіра до західних демократій та пошук реальних шляхів до зближення з фашистською Німеччиною".

У 1999 р. побачила світ колективна монографія "Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр.", серед авторів якої були відомі дослідники історії Карпатської України В.Худанич та О.Довганич. В.Худанич у розділі "Розчиснення Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною. 1938-39 рр." відзначив: "Зовнішній фактор визначався тим, що сусідні держави мали територіяльні претензії щодо Чехословаччини. Це, зокрема, були вимоги Угорщини щодо своїх співвітчизників, які жили у південній частині Закарпаття і Словаччини. Угорщина ще в 1922 р. не хотіла примиритися з реальністю, що в результаті поразки у Першій світовій війні вона втратила владу над значними територіями, поставила перед собою завдання про ревізію Тріанонського мирного договору і відновлення великої Угорщини, в дійсності, загарбання усіх територій, якими володіла до 1918 року. Її союзниця мала також вимоги супроти ЧСР щодо Тешіна і

підтримувала ідею спільного угорсько-польського кордону за рахунок окупації Угорщиною Закарпаття”. Необхідно погодитися з твердженням В.Худанича, що “наприкінці 30-х років на Закарпатті постав ще один центр західноукраїнського національного життя. Отже, крім зовнішнього тиску на ЧСР, вирішенню державности на Закарпатті сприяв і внутрішній фактор. У кінці 30-х років в ЧСР загострилися і міжнаціональні відносини. Кризу в цих відносинах спричинили вимоги судетських німців стосовно приєднання Судетської області ЧСР до Німеччини”. Правий В.Худанич, коли констатує, що “незадоволення національною політикою “єдиного” чехословацького народу висловили і словаки. Вони рішуче виступили проти чехословакізму і вимагали своєї рівної участі в розбудові ЧСР. Словацькі лідери мали значну підтримку з боку гітлерівської Німеччини, яка використовувала їх для розчленування ЧСР”. Отже, події 1938-1939 рр. допомагають нам краще зрозуміти суперечності в ЧСР наприкінці 80-х років уже минулого століття.

Таким чином, вітчизняними істориками опубліковано чимало праць, в яких висвітлено міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х років. Це дало змогу зробити певні теоретичні узагальнення, прослідкувати уроки Карпатської України. Ужгородські історики В.Галас та І.Поп вважають, що “можна по-різному оцінювати цей історичний феномен (проголошення Карпатської України – М.В.) – від триумфу до трагедії і фарсу. А втім в історії все набагато складніше. Карпатська Україна – це і успіх, і надія, і трагедія одночасно. Успіх – німецької дипломатії і військової стратегії... Трагедія – для Закарпаття, яке знову стало розмінною монетою в руках сильних політичних і державних націй і вже вкотре змушено було спокутувати чужі гріхи”. На думку І.Гранчака, “проголошення суверенітету Карпатської України хоч і йшло в руслі політики гітлерівського блоку поділяти Чехословаччину, але було вимушеним кроком, історично виправданим. Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи”. В. Худанич переконаний, що “утворення Карпато-української держави стало логічним завершенням довгого процесу самостійницьких змагань закарпатських українців самовизначити себе як органічну частину українського народу. Саме існування в 1938–1939 рр. Карпатської України як держави сприяло тому, що про неї заговорив світ. Карпатська Україна в той час була єдиним клаптиком української землі, на якому творилась своя українська державність і, певна річ, була предтечею сучасної суверенної Української держави”.

На нашу думку, оцінюючи сам акт проголошення незалежності Карпатської України, необхідно враховувати, що на нього вплинули два фактори: 1) міжнародний, тобто спроба Німеччини розколоти і послабити єдину і сильну ЧСР; 2) прагнення українців Закарпаття жити державним життям. Віддавати перевагу одному з цих факторів, означає недооцінювати

іншій. Такий підхід буде одностороннім і однобічним у з'ясуванні досліджуваної нами проблеми.

Аспекти соціально-економічного та культурного розвитку Карпатської України досліджували М.Болдижар, В.Мішанин, М.Тиводар, М.Вегеш, В.Гомоннай, Д.Данилюк і М.Кляп, В.Зілгалов, І.Ліхтей, М.Паліничак, П.Федака, І.Хланта, О.Хланта, С.Віднянський, Н.Бенько та ін. Досліджуючи соціально-економічне становище Закарпаття після рішень Віденського арбітражу, вітчизняні дослідники довели, що воно значно погіршилось. М.Болдижар зробив аналіз різних груп населення за родом заняття. Ці дані дозволили М.Болдижару "конкретніше аналізувати специфіку трудових ресурсів і їх потенційні можливості у розбудові народногосподарського комплексу краю". Серйозні втрати мали всі основні галузі народного господарства, перш за все, транспорт і зв'язок, знімальними були й ресурси краю в сільському господарстві. Вчений констатував, що найбільші надії уряд покладав на розвиток лісового господарства і соледобування.

Незважаючи на складність міжнародного становища і негативний вплив рішень Віденського арбітражу, продовжували розвиватися промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України. Фактично, тільки лісове господарство і видобуток солі продовжували залишатися прибутковими галузями промисловості. Саме ліс повинен був становити переважну частку закарпатського експорту за кордон. Робилися спроби реорганізувати і централізувати лісове господарство, провести його націоналізацію. Певне місце у структурі промислового виробництва посідали підприємства хімічної промисловості, в розвиток яких робилися спроби залучити іноземний капітал. Немаловажну роль в реалізації державних планів Карпатської України відводилися розвитку електрифікації, харчової промисловості.

Українськими істориками зроблено аналіз життєвого рівня закарпатських українців, акцентується на головних завданнях уряду Карпатської України восени 1938 р., які полягали передусім у забезпеченні народу продуктами харчування. Були скасовані окремі податки, виділені додаткові кошти. Дається аналіз розвитку медицини, страхування населення, боротьби уряду з безробіттям та інфляцією. Використаний дослідниками джерельний матеріал дає підставу вважати, що автономна держава не мала можливості нормально функціонувати.

Після Віденського арбітражу уряд Карпатської України змушений був перенести столицю з Ужгорода в Хуст. М.Болдижар вважає, що на початку 1939 р. його населення досягло 30 тис. чоловік. Уряд Карпатської України, продовжуючи наївно вірити обіцянкам Гітлера захистити цей маленький вантаж української землі, розробив проекти розбудови Хуста. Це викликало ширшу підтримку українців, які проживали в різних країнах світу. У працях вітчизняних істориків наводяться конкретні факти з цього приводу. Економічне життя Ужгорода дослідив М.Тиводар. За його

підрахунками в 30-х роках в Ужгороді нараховувалось 18 тис. працездатного населення, а з окупацією міста угорськими військами його перевищило 7376 чоловік, переважно урядовців і технічної інтелігенції чеської, словацької і української народності.

Сільське господарство Карпатської України теж уповільнило темпи свого розвитку після рішень Віденського арбітражу, адже від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію. Однак, вважають дослідники, Закарпаття ще до 2 листопада 1938 р. відчувало продовольчу кризу. Головним завданням уряду Карпатської України було прогнати населення. Неспроможність вирішити цю проблему власними силами змусила А.Волошина шукати допомоги за кордоном. У працях В.Марини, М.Вегеша та ін. досліджено економічні переговори уряду Карпатської України з Німеччиною та Румунією, внаслідок яких почалися поставки кукурудзи, бартерний обмін закарпатських лісу і солі на продукти продовольства і промислові товари.

Хоча вітчизняними істориками не написано спеціальних робіт з проблем культурного розвитку краю в 1938–1939 рр., однак дані питання неодноразово ними піднімались. П.Федака детально дослідив діяльність товариства “Просвіта”, яке відіграло чи не вирішальну роль у національному самоусвідомленні українців Закарпаття. Проаналізувавши наукову, видавничу і виховну діяльність названого товариства, дослідник підсумував, що “без щоденної самовідданої праці просвітян, їх невпинних і невтомних зусиль в утвердженні і поширенні поміж широкими верствами суспільності національної свідомості ми не мали б ні тріумфальних виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р., ні безприкладного в історії засідання Сойму Карпатської України 15 березня 1939 р., ні повторення карпатськими січовиками і студентською молоддю героїзму і трагедії Крут – на Красному полі під Хустом та в інших місцевостях Карпатської України, ні чисельної молоді порослі, яка пізніше у важких умовах мадярського, а відтак тоталітарного комуністичного режимів на материнській землі та в країнах поселення українців у всьому світі усіма доступними засобами боролась за майбутнє України, за її незалежність і соборність”. Погоджуючись з такою оцінкою ролі товариства “Просвіта”, необхідно також відзначити, що в 1938–1939 рр. його члени почали діяти менш активно, що пояснювалось багатьма факторами соціально-економічного і політичного плану [296, С.13–19].

Розвиток освіти Закарпаття знаходився в центрі уваги В.Гомонная, М.Кляп, В.Зілгалова, С.Віднянського та ін. істориків і педагогів. Дослідниця М.Кляп відзначила, що в 1938 р. на Закарпатті нараховувалось 803 народні школи, тобто в 3 рази більше, ніж в 1920 р. Різко зростала кількість гімназій, семінарій тощо. Автор наводить цікавий статистичний матеріал про розвиток шкільної освіти в середовищі національних меншин краю. Дослідниця високо оцінила внесок у розвиток педагогіки краю

А.Волошина, Ф.Потушняка, Ю.Боршоша-Кум'ятського, О.Маркуша та ін., піддаючи критиці твердження окремих вчених, що провідні кадри в освіті Закарпаття становили пришельці. На глибоке переконання М.Кляп, "основу склали місцеві педагоги, корінні жителі краю". Розвиток шкільної освіти серед національних меншин Карпатської України досліджували Г.Павленко, В.Марина, Ф.Куля. Після окупації краю Угорщиною в березні 1939 р., "школи національних меншин, в тому числі і шмицькі, закрились". В.Гомоннай вважає, що з приходом гортистів, "докладались максимальні зусилля, щоб змодернізувати і фашизувати українську цивільну молодь". В.Гомоннай розглянув педагогічні погляди О.Маркуша, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Волошина та ін., діяльність яких припадає на період існування Карпатської України.

В часи існування Карпатської України уряд, очолюваний А.Волошином, неодноразово піднімав питання про перенесення Українського вільного університету з Праги в Хуст. До речі, між відомими культурними діячами краю і вченими УВУ протягом десятиліть існували тісні стосунки. Їх вивченням займалися С.Віднянський, В.Пагіря, П.Зігалов та ін. В.Зігалов описав діяльність О.Ольжича, О.Блестіва, Р.Гоніяна, В.Старосольського, які в свій час студіювали в УВУ і внесли вагомий вклад у розбудову Карпатської України. Інститут історії України Національної Академії Наук України видав монографію С.В.Віднянського "Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)."

Літературні процеси в Карпатській Україні досліджували М.Кляп, І.Хланта, О.Мишанич. Названими авторами висвітлено творчість П.Грейджі-Донського, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Патрус-Карпатського, С.Сабола (Зореслава), О.Маркуша, Л.Дем'яна, Ф.Потушняка, Ф.Могіша, М.Ріпка, І.Ірлявського, О.Ольжича та ін. Зверталася увага на перебування в краї наприкінці 30-х років і вказано на великий вплив на літературне життя Закарпаття О.Олеся, У.Самчука, С.Черкасенка, Ю.Горліса-Горського, Є.Маланюка, М.Аркаса, М.Чирського, М.Михалевича. Ужгородські вчені Д.Данилюк і М.Кляп досліджували розвиток науки в Закарпатті, І.Ліхтей – періодичну пресу, І.Ліхтей, В.Керецман і Н.Керецман – діяльність громадських організацій, І.Поп та М.Тиводар – будівництво та архітектуру. Окремі аспекти релігійного життя в Карпатській Україні піднімали в своїх працях М.Палінчак, М.Болдижар, І.Ліхтей, К.Панас, О.Хланта, Н.Бенько. Знаходилися в центрі уваги дослідників взаємовідносини А.Волошина і мітрополита А.Шептицького.

Найповніше вітчизняними дослідниками вивчена проблематика внутрішньополітичного становища Карпатської України з жовтня 1938 р. до середини березня 1939 р. В центрі уваги українських істориків знаходилися такі питання, як 1) боротьба різних політичних сил за автономні права і прихід до влади першого автономного уряду А.Бродія; 2)

заміна кабінету А.Бродія автономним урядом А.Волошина; 3) політична діяльність А.Волошина в 1938–1939 рр.; 4) політичні партії та об'єднання часів Карпатської України; 5) вибори до Союму Карпатської України та оцінка рішень першого українського парламенту в краї; 6) виникнення і діяльність Карпатської Січі; 7) ОУН і Карпатська Україна; 8) вплив на внутрішнє становище краю нападів угорських і польських терористів, античеська і антиукраїнська діяльність проугорської “п'ятої колони”; 9) участь українців Східної Галичини в розбудові Карпатської України; 10) оцінка подій 13–14 березня 1939р.; 11) матеріальна і моральна підтримка уряду Карпатської України світовою громадськістю; 12) оборонні бої карпатських січовиків, репресії гортистів проти місцевого населення, становище біженців з Карпатської України, діяльність уряду в еміграції; 13) історичні постаті Карпатської України; 14) преса про Карпатську Україну; 15) Карпатська Україна і ідеологія політичного русинства.

Наприкінці 30-х років українці Закарпаття нарешті здобули автономні права. Аналізуючи розгортання політичних подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, М.Болдижар зробив висновок, що “вони розгорталися надзвичайно швидко і бурливо. У боротьбі за надання давно обіцяної автономії особливу активність проявили політичні партії “руського” та “українського” напрямів, і ця боротьба завершилася певними політичними наслідками: такої автономії було досягнуто”. Такий висновок автора слід розцінювати як зовсім новий підхід до вивчення політичних сил, які спричинилися до здобуття краєм автономних прав. Якщо радянська історіографія приписувала цю перемогу виключно закарпатським комуністам, то зарубіжна – місцевим націоналістам на чолі з А.Волошином. Обидва вищезазвані твердження не можуть вважатися достовірними, а є неповними і однобічними.

М.Болдижар і В.Лемак детально зупинилися на зусиллях представників американських русинів об'єднати обидві народні ради – русофільську і українську (травень 1938 р.), що незабаром і було зроблено. Значного успіху в цьому відношенні було досягнуто в червні 1938 р., коли об'єдналися в один блок аграрна партія і Автономно-Землеробський Союз. Необхідно погодитися з твердженням істориків, що “консолідація найвпливовіших політичних партій краю мала велике значення для досягнення автономії”. Після цілого ряду переговорів, 21 вересня 1938 р. вперше у Підкарпатській Русі представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію з вимогою автономних прав. 8 жовтня 1938 р. із представників обох орієнтацій була створена Народна Рада Карпатської Русі, а 11 жовтня перший автономний уряд очолив А.Бродій. Його діяльність знаходилася в центрі уваги М.Болдижара, В.Лемака, В.Ганчина, В.Разгулова, В.Худанича, В.Боднара, Б.Якимовича та ін. Якщо В.Разгулов ідеалізує А.Бродія, зображуючи його захисником інтересів корінного населення, то переважна більшість істориків однозначно вважає прем'єра Підкарпатської Русі платним агентом Угорщини, який працював на її

розвідку під псевдонімом “Берталон”. В.Лемак відзначав, що А.Бродій намагався поєднати питання про чехословацько-угорський кордон із питанням регулювання русинсько-словацького кордону і вимагав одночасного вирішення їх: мовляв, якщо ви все таки віддасте частину Підкарпатської Русі, то поверніть нам те, що забрали у 1919 році, тобто населену русинами Пряшівщину. Інакше, заявив він, ми проведемо плебісцит під міжнародним контролем”. В.Лемак вважає, що саме запропонований А.Бродієм плебісцит став головною причиною його арешту 26 жовтня 1938 р. В.Худанич і В.Боднар притримуються думки, що арешт А.Бродія був пов’язаний з постійним використанням гасел автономії, з допомогою яких той намагався розчленувати Чехословаччину. Архівні документи свідчать, що ідея проведення плебісциту з’явилася не в А.Бродія, а була запропонована йому угорським урядом. Виходячи з цього, вважаємо, що необхідно погодитися з твердженням В.Худанича, В.Боднара та ряду інших дослідників.

Призначення А.Волошина прем’єр-міністром та діяльність очолюваного ним уряду досить повно висвітлені в працях вітчизняних істориків. Проте, вчені, нерідко переслідуючи не стільки наукові, як політичні цілі, по-різному оцінюють його. На думку М.Болдижара, на призначення А.Волошина прем’єр-міністром мали вплив ряд факторів, зокрема, висока освіченість, прочехословацька орієнтація і підтримка цієї кандидатури прем’єром Словаччини Й.Тісо. Вважаємо, що думка Й.Тісо з цього питання не мала вирішального значення. Суть полягала в тому, що русофільський напрям в особі А.Бродія і С.Фенцика себе не оправдав, а єдиним сильним напрямом залишився український, який і уособлював А.Волошин. Тобто, його призначення прем’єр-міністром було закономірним. М.Болдижар, В.Худанич, В.Лемак та деякі інші дослідники вважають, що А.Волошин був яскравим представником українського напрямку, хоча і не висував через несприятливу міжнародну обстановку ідеї про возз’єднання краю з Україною.

Позитивно оцінюючи проукраїнську спрямованість уряду Волошина, історики відзначають, що сформувавши свій кабінет виключно з українських політичних діячів, прем’єр-міністр Карпатської України посилив проти себе опозицію в особі русофілів. Таке повне відхилення А.Волошина від досить масового руху, яким був русофільський, було неоправданим і помилковим. Неоднозначно оцінюється орієнтація уряду А.Волошина на Німеччину. В.Галас та І.Поп твердять, що Німеччина була близька Карпатській Україні “по ідеї, духу і психології”. І.Гранчак вважає, що А.Волошин “відображав потяг українського населення краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилковою”. М.Болдижар у своїй монографії “Закарпаття між двома світовими війнами” наводить резолюцію Всеамериканського Карпаторуського Народного Конгресу 11–12 лютого 1939 р., в якій було засуджено пронимецьку орієнтацію кабінету А.Волошина. Вважаємо, що

необхідно погодитися з твердженнями тих дослідників, які пишуть, що у 1938–1939 рр. “не було ні одного керівника європейської держави, який би не підтримував дипломатичних відносин з Гітлером. Не був винятком і Волошин”.

У працях вітчизняних істориків дається неоднозначна оцінка підготовці і проведенню виборів до Союму Карпатської України. Р.Офіцинський, вивчаючи листівки з часів Карпатської України, констатував, що на початку 1939 р. в Закарпатті точилася боротьба в усіх сферах суспільного життя. Особливо відзначалася “четверта влада” – преса. Проте важлива роль, окрім підривних видань, відводилась і наочній агітації – плакати, листівки, буклети, панно тощо. Тексти цих листівок були співзвучні терористичним акціям союзників – угорських і польських диверсантів 1938–1939 рр. Р.Офіцинський підкреслив, що “інтенсивно працював ідеологічний апарат і Карпатської України”. Українські дослідники довели, що листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Союму, адже “уряд доклав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної сили не було, а вибори проходили на безальтернативній основі”.

Аналізуючи результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., М.Болдижар пише, що вони “пройшли на задовільному рівні” і їх наслідки “можна вважати достовірними”. В іншому місці цей же автор робить протилежний висновок: “вибори до Союму Карпатської України... були проведені з цілим рядом юридичних порушень, а їх результати – фальсифіковані”. В.Лемак вважає, що вибори “вперше в краї після приєднання до Чехословаччини з форми демократичного волевиявлення перетворилися у відвертий політичний фарс. Особливо яскраво про це свідчить той факт, що в 187 населених пунктах Закарпаття були підняті білі прапори – у тих селах, за повідомленням властей, 98% голосуючих підтримали УНО”. Інакше і не могло бути, твердить автор, бо “за кілька днів до виборів усі виборчі комісари були викликані до окружних секретаріатів УНО, де отримували усні інструкції щодо проведення намічених заходів 12 лютого”. В.Лемак змушений був визнати, що архівних підтверджень його думки не існує, бо “протоколи цих нарад не велися”. Дослідник повністю довіряє журналістській інформації, яка свого часу просочилася на сторінки закордонних видань. Ще відвертіше заявляє В.Разгулов: “Вони (історичні факти – М.В.) переконливо говорять, що вибори в Союм Карпатської України 12 лютого 1939 року були цілком сфабриковані. Депутати, які зібралися 15 березня 1939 року на першу сесію Союму, не мали морального і юридичного права приймати доленосні рішення, які стосувалися інтересів всіх краян”.

Переважає більшість сучасних дослідників притримується протилежної думки. Позитивно оцінюючи наслідки голосування, В.Худанич і В.Боднар, разом з тим, відзначили, що “підготовка і сам хід

виборів до Союму не були демократичними, навпаки, була використана система тоталітарних держав, де у виборах виступала тільки одна партія. Чи потрібно було обмежувати опозицію? На нашу думку, демократія виграє б від того, якщо б у виборах взяла участь і опозиція, тим більше, що це не дуже зміцнило б співвідношення сил у самому парламенті. Виграш був би в тому, що перед світовою громадськістю був би продемонстрований демократизм новоствореної держави”.

Істориками також зроблені спроби з'ясувати причини відходу А.Волошина від демократії: “Важке внутрішньополітичне становище карпатського уряду, на яке одночасно впливали... внутрішні і зовнішні фактори, а також невпевненість А.Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороненні всіх політичних партій і створенні єдиної партії – УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Мали місце також закриття окремих видань, товариств, відкриття концтабору, до якого потрапляли як відкриті вороги, так й інакомислячі”. На нашу думку, відхід уряду А.Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Закарпаття і проведення соціально-економічних перетворень в краї.

“Якщо б А.Волошин не проголосив незалежність Карпатської України, – відзначив І.Гранчак, – то угорські правителі могли оголосити її “лінійною територією” і захопити як колишні землі “свято-стефанської корони”. На думку М.Болдижара “боротьба за самостійність Карпатської України проходила в умовах гострої передвоєнної політичної кризи, а Закарпаття межувало з країнами, що мали до нього свої чіткі плани”. Історик вважає, що на шляху боротьби за незалежність нашого багатостраждального краю були окремі елементи тріумфу, – здобуття автономії, проголошення самостійності, – але значно більше на цьому було трагедії. Про перевагу трагедії над тріумфом писали В.Галас та І.Поп. Скептично відносячись до акту проголошення А.Волошином незалежності, названі історики, разом з тим, підкреслили, що “незважаючи на те, що суто національна державна ідея методично руйнувала і руйнує локальну самобутню закарпатську державність – вона несла в собі і позитивний шрэд”. Однак, В.Галас та І.Поп вдаються до політиканства, коли заявляють: “Закарпаття по крупинці збирало і збирає безцінний державотворчий досвід (мається на увазі і досвід Карпатської України – М.В.), який рано чи пізно неминуче реалізує в історичній перспективі”. Авторитетно звинувачують закарпатців у відсутності політичної волі, що вирило в них комплекс державної неповноцінності. Аргументовану критику таким антинауковим твердженням дав у своїх працях О.Мишанич. “Створення Карпатської України у 1939 р. з її законом про українську мову, – відзначав він, – було природним наслідком розвитку національної свідомості населення краю, що мав свої особливості і був виявом

внутрішніх сил і бажання народу”. З такими міркуваннями необхідно погодитися.

Внутрішньополітичне життя Карпатської України ускладнювали постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська і античеська діяльність проугорської “п’ятої колонії”. Вітчизняними істориками опубліковано чимало праць з даної проблеми. Вони не тільки фіксують факти, але й наводять конкретні приклади організації урядом боротьби з терористами через посилення охорони кордонів, збільшення кількості прикордонників, формування відділів Карпатської Січі тощо. Висвітлюється робота місцевої поліції, яку очолював Ю.Білей, простежується її співробітництво з чехословацькими прикордонниками. Автори праць аргументовано довели, що напади терористів, як і діяльність проугорських елементів, не припинялися аж до вторгнення угорських військ на територію краю в березні 1939 р.

Виникнення і діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ досліджували В.Ганчин, М.Болдижар і В.Лемак, Ф.Попович, П.Годьмаш, В.Пагіря, В.Пальок, Ф.Фрідманський, О.Хланта, В.Худанич, Б.Якимович, М.Вегеш. Названі автори висвітлили такі питання, як виникнення, кількісний склад і озброєння Карпатської Січі, боротьбу січовиків з угорськими і польськими терористами, участь Січі в захисті краю під час угорського вторгнення тощо. Разом з тим, відзначимо, що дослідники не притримуються спільної думки з цілого ряду питань. М.Болдижар і В.Лемак акцентують увагу на фактах активного втручання січовиків у справи уряду Карпатської України, організації ними арештів, проведенні погромів та інших акцій. Праця вищезазваних авторів побудована так, щоб із всієї суми джерел вибрати ті, які зображують діяльність січовиків у виключно непривабливому плані. Відкидаючи різноманітні спроби фальсифікації окремих сторін історії Карпатської Січі, історики відзначають, що неможливо заперечити того факту, що саме вона першою в Європі дала бій фашизму, а саме тому імена карпатських січовиків навіки будуть вкарбовані в історію визвольних змагань українського народу за свою державність.

Державно-правову діяльність уряду Карпатської України досліджували М.Болдижар, В.Лемак, Ю.Ганчин, В.Бедь. Проаналізувавши функціонування судової системи Карпатської України, М.Болдижар і В.Лемак зробили висновок, що “система судів того часу не виступала незалежною судовою владою”. Дане твердження мотивується тим, що “по-перше, перестав діяти основний принцип законності, що полягає у положенні: тільки суд може позбавити громадянина належних йому конституційних прав і свобод...”, а “по-друге, судові функції здійснювали й окружні начальники, представники виконавчої розпорядчої влади. Такий стан речей робив судову систему фактично “зайвою”. Це не могло не привести до свавілля і політичного переслідування з боку чиновників”. Автори переконані, що “створення жорсткої вертикальної структури

виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах свідчать про ознаки авторитарного політичного режиму”. На правотворчу діяльність Ради Міністрів Карпатської України, вважають М.Болдижар та П.Лемак, впливали зовнішні (ОУН, сусідні держави й Німеччина, українська діаспора) та внутрішні (етнокультурна і політична орієнтація населення) фактори. Тому вона не була прагматичною, а інколи мала яскраве ідеологічне забарвлення.

Оцінюючи рішення Союму Карпатської України з юридичної точки зору, В.Лемак справедливо відмітив, що прийняті на ньому державотворчі акти “мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення”. З таким твердженням необхідно погодитися, адже проголошення незалежності Закарпаття свідчило про кінцевий розпад федеративної Чехословаччини. Діяльність Союму та уряду припинилася відразу після проголошення Карпатської України незалежною державою, оскільки край був окупований Угорщиною.

13 березня 2003 р. в Закарпатському інституті імені Августина Волошина МАУП проходили наукові читання, присвячені 64-й річниці Карпатської України на тему “Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність”, в роботі яких взяли участь В.Бедь, В.Худанич, П.Федака, О.Довганич, О.Чужа, М.Болдижар та О.Хланта. В центрі уваги дослідників була проблематика державно-правового статусу Карпатської України. Дослідниця О.Чужа констатувала: “Оцінюючи правотворчу діяльність уряду Августина Волошина в галузі державно-правових відносин, зазначимо, що цей напрямок політики був пріоритетним. Саме він був покликаний наповнити реальним змістом права краю як суб’єкта федерації у складі Чехословацької республіки. Проблеми соціально-економічного та культурного розвитку краю в основному залишалися в розмовах, дискусіях та в розробці проектів”. Необхідно погодитись із дослідницею, що “створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади вело до обмеження конституційних прав громадян, особливо права на захист”. Цікаві думки висловила О.Чужа з приводу реорганізації всієї судової системи Карпатської України. “Аналіз функціонування судової системи дозволяє констатувати, - вважає автор, - що система судів того часу не виступала незалежною судовою владою, судочинство істотно відрізнялося від судової процедури домюнхенського періоду. По-перше, перестав діяти основний принцип законності, що полягає у положенні: тільки суд може позбавити громадянина його конституційних прав і свобод. У розпорядженні про створення концтабору від 18 листопада 1938 р. однозначно вказувалося, що до нього будуть направлятися особи, проти яких “не можна виступити судовим шляхом”. По-друге, судові функції здійснювали й окружні начальники, представники виконавчо-розпорядчої влади. Такий стан речей робив судову систему фактично “зайвою”. Це не могло не привести до свавілля і політичного переслідування з боку

чиновників”. З приходом на територію Закарпаття угорських військ “однією з форм виховання закарпатського населення в “святостефанському дусі” було інтернування та відправка його в робочі та концентраційні табори. Уже в перші місяці окупації всі тюрми і навіть окремі будинки у багатьох містах і селах були переповнені”.

М.Болдижар, справедливо вважаючи Карпатську Україну “безумовно унікальним явищем в історії державності України”, разом з тим, підсумував: “На п’ятому та шостому засіданнях Союму розглядалося питання створення уряду самостійної Карпатської України. Питання про обрання уряду відкритим голосуванням було практично вирішено уже на п’ятому засіданні Союму, але щоб витримати формальні дії щодо прийняття закону ч. 2 про обрання уряду Карпатської України було проведено ще й шосте засідання, на якому відбулося друге і третє читання законопроекту ч. 2. Він був прийнятий одногосно. 15 березня 1939 р. о 18 год. 42 хв. Закінчила свою роботу перша сесія Союму Карпатської України. Основними підсумками її роботи були: прийняття закону (Конституції) про проголошення самостійної Карпатської України і затвердження її державної форми – Карпато-Української республіки, вибори президента цієї держави, затвердження основних державних символів та обрання уряду республіки. Такими, з нашої точки зору, є основні правові аспекти проголошення Карпатської України. На жаль, Карпатська Україна відбулася лише на етапі проголошення. Інвазія проти неї чужоземних держав перешкодила її діяльності та розквітові”.

“Самостійність Карпатської України має для нас велике значення як в зовнішньому, так і у внутрішньому аспектах, - відзначив В.Худанич. – Про Україну заговорили всі народи світу. А період державного будівництва Карпатської України консолідував закарпатців і став величезним фактором їх політико-державницького дозрівання. Він доказав, що Закарпаття належить українському народові, що Закарпаття – це земля Української держави”. В.Худанич проводить паралелі між Карпатською Україною кінця 30-х років і нашими днями. “Розглядаючи Карпатську Україну з точки зору минулого і сучасності, - твердить вчений, - цілком правомірним є твердження, що вона, Карпатська Україна, навіки увійде в історію, що події 1938-1939 рр. будуть записані в історичні аннали України”. На думку О.Хланти, “досвід діяльності Карпатської України використовувався згодом Народною Радою Закарпатської України (НРЗУ), створеної на основі рішень першого з’їзду народних комітетів 26 листопада 1944 року”.

На початку 90-х років істориками опубліковано чимало праць про участь українців Східної Галичини в обороні Карпатської України. Їх оцінки, знову ж таки, прямо протилежні – від визнання заслуг галичан в подіях кінця 30-х років, до відкритого перекручення фактів, а то й фальсифікації. Нехтуючи архівними документами, М.Макара заявляє, що “в 1938-1939 рр. тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна

Царкарпатська Русь перетворилася у Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати “зародком самостійної соборної України” від гаслами національної ідеї (“нація понад усе”), національної святковості, місіонерства, що в таких умовах виявилось справою інноваторною, точніше – авантюрною”. Із вищесказаного видно, що галичани в оцінці М.Макари є авантюристами, які нав’язали закарпатцям ідею незалежності, хоч ті її не хотіли. На думку М.Болдижара, українська еміграція тільки “рвалася до активної політичної діяльності” і не бажала займатися господарською діяльністю”.

Про роль галичан в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні вони судять всього з одного джерела, згідно з яким галичан Закарпаття цікавить рідно настільки, наскільки воно може бути базою для здійснення великоукраїнських ідей. Безумовно, названий документ відображає далеко не всі форми багатогранної діяльності українців Східної Галичини в подіях кінця 30-х років у Карпатській Україні. Публікації вітчизняних істориків довели, що українці Галичини взяли участь в підтримці Закарпаття. Солідарність галичан проявилася у різноманітних акціях протесту проти окупації Карпатської України, чимало з них виявили бажання особисто допомогти молодій автономній державі. Ця допомога вилилася у масові переходи польсько-чеського кордону, до яких польський уряд віднісся негативно. Нелегальні переходи кордону, в той же час, ускладнювали становище Карпатської України, яке і без того було складним.

Галичани разом із закарпатцями взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських тюрем і концтаборів. Сотні галичан були розстріляні поляками на гірських перевалах. Українськими істориками проведена певна робота по живченню публікації української преси Східної Галичини про розвиток подій кінця 30-х років у Закарпатті. Українську пресу Закарпаття і європейську періодику досліджували Г.Божук, М.Болдижар, В.Задорожний, І.Ліхтей, П.Петрище. Опрацьовані вченими матеріали української і зарубіжної періодики допомагають краще з’ясувати тогочасну обстановку і розширити наші знання про Карпатську Україну. Сприйняття суспільно-політичних процесів у Закарпатті різноманітними організаціями української діаспори в США і Канаді досліджували М.Болдижар і В.Лемак, М.Палінчак.

В українській історіографії зроблені спроби описати оборонні бої захисників краю проти агресії угорських військ, наводяться статистичні матеріали про кількість жертв, масові репресії проти місцевого населення, описано становище біженців з Карпатської України. Серед монографічних досліджень про репресії відомих діячів Карпатської України радянськими органами влади заслуговує на особливу увагу праця О.Довганича “В тенетах “Смершу”. Репресовані діячі Карпатської України: статті і нариси”. Героями нарисів О.Довганича є А.Волошин, Ю.Брашайко, С.Ключурак, Д.Климуш, М.Долинай, Ю.Перевузнук, Ф.Ревай та

Е.Бачинський. У зв'язку з окупацією Карпатської України угорськими військами у березні 1939 р. вони опинилися в еміграції. Але це не допомогло. Після визволення Закарпаття і Праги більшість з них були арештовані радянською контррозвідкою “Смерш”, засуджені за так званий український буржуазний націоналізм, а то й без суду відправлені в табори ГУЛАГу.

Вітчизняними істориками опубліковані нариси про В.Гренджу-Донського, М.Колодзінського, С.Ключурака, П.Стерча, І.Рогача, М.Шимоню, М.Бращайка, О.Ольжича, Ф.Тацинця, О.Борканюка, Д.Климпуша, О.Блистіва, С.Єфремова, Д.Няраді, І.Григу, Ю.Химинця, А.Штефана, А.Бродія, Є.Врецьону, З.Коссака, У.Самчука та ін.

Проблематика Карпатської України найшла відображення на сторінках фундаментальних узагальнюючих праць з історії України. С. Віднянський у окремому розділі монографії “Уряди України у ХХ ст.”, опрацювавши великий джерельний та монографічний матеріал, підсумував: “Отже, протягом півроку в Карпатах існувала українська держава двох типів. Від 11 жовтня 1938 р. до 14 березня 1939 р. Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної ЧСР. 14-18 березня 1939 р. Карпатська Україна заявила про себе світу як незалежна держава. При оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженням дослідників, що акт проголошення Карпатської України самостійною, незалежною державою “був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо”. Більше того, через агресію та окупацію Угорщиною, здійсненими за згодою недавнього “покровителя” Карпатської України – Німеччини, молода незалежна держава, так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на це, вона залишила слід в історії боротьби українського народу за національну державність. Виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало перед усім світом, що Закарпаття – українська земля, де живуть українці, які бажають мати свою соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях”.

Автори колективної монографії “Нариси з історії дипломатії України” справедливо відзначили, що “Третій райх використав Карпатську Україну як пішака на шахівниці агресії й без вагань пожертвував нею, щоб повернути на свій бік Угорщину та заспокоїти Кремль, наляканий можливістю якогось П'ємонту. Напередодні Другої світової війни Захід був байдужим до України, а Радянський Союз і Німеччина вбачали в ній лише плацдарм і джерело ресурсів. Однак прецедент правонаступництва держави й фермент відродження давали підставу сподіванням на майбутнє за сприятливіших обставин”.

Отже, на сьогоднішній день зроблено чимало щодо дослідження актуальних питань історії Карпатської України. Вже один той факт, що вітчизняними істориками опубліковано кілька сотень ґрунтовних праць, свідчить про такий висновок. Але час заспокоєння ще не настав, попереду чимало роботи. Цікаві думки з цього приводу висловив С.Федака: “На сьогодні ж Карпатська Україна ставить перед нами більше загадок, аніж дає чіткі відповіді. І головна з них – чому процес державотворення перервався на самісінькому піднесенні? Абсолютно жодна з досі запропонованих відповідей на це сакраментальне питання не здатна задовільнити прискіпливого дослідника. Падіння Карпатської України не повисло до кінця ні позицією Німеччини (власне – особисто Гітлера), ні так званою економічною нежиттєздатністю Карпатської України, ні збройною перевагою гуртіївців, ні нереалізованістю власного військового потенціалу. Інтуїтивно відчувається, що причина носить комплексний характер. Але яке співвідношення мають різні її складники? При яких інших співвідношеннях першопричин Карпатська Україна могла уникнути ліквідації? Чи існували реальні можливості для зміни цього співвідношення на користь Карпатської України? Яку ціну за це довелося заплатити? Це тільки частина запитань, викликаних лише одним – останнім актом карпато-української драми. Загалом же усіх актів було дуже багато, і кожний з них порушує своє коло запитань та історичних загадок, які виводять нас на головну проблему сучасної світової історіографії – проблему альтернативності історичного процесу”.

1.4. “Лише там можна було писати вільно...”: зарубіжні дослідники про Карпатську Україну

Вагомий внесок у дослідження історії Закарпаття зробили зарубіжні вчені. Хоча більшість їх праць має переважно мемуарний характер, однак у них використано велику кількість джерел, невідомих вітчизняним історикам. Для цілого ряду цих праць характерна певна ідеалізація подій, в яких автори брали безпосередню участь. Однак ми не маємо права не враховувати той факт, що “лише там можна було писати вільно”.

Одна з перших праць, в якій йдеться про Карпатську Україну, належить перу німецького вченого, що перебував у дипломатичній місії консула Німеччини в Хусті Г.Гофмана, Аксела Шмідта. Для радянських істориків популярна праця А.Шмідта “Україна. Країна майбутнього” була іншим, як черговою спробою фальсифікувати історію України. На думку М.Швагуляка, А.Шмідт був відвертим прихильником і пропагандистом загарбницьких планів Німеччини щодо України і бачив видання своєї книги в ознайомленні німецької громадськості, щоб вона була краще підготовлена до участі у вирішенні української проблеми, ніж в роки першої світової війни. Важко погодитись з твердженням М.Швагуляка, що праця А.Шмідта відкрито висловлювала головну мету

фашизму – “перетворити Україну в свою колонію і використати її як плацдарм для продовження агресії далі на схід”.

А.Шмідт не писав книгу на замовлення німецької офіційної влади, про що яскраво свідчать як передмова, так і весь зміст книги. “Коли у листопаді минулого року (1938 – М.В.), – писав А.Шмідт, – до мене звернулося видавництво “Reimar Hobbing” з проханням написати книжку про Україну, українське питання було гарячою темою... Останнім часом в емігрантських газетах за кордоном появляються принизливі матеріали про її колишні території – Галичину і Карпатську Україну, які є гарячими точками на карті Європи”. В ході написання книги А.Шмідт радився з професорами Українського вільного університету І.Мірчуком та З.Кузелею, що теж свідчить про її проукраїнський зміст. Необхідно погодитись з думкою сучасного українського літературознавця Ф.Кулі, що “книжка Аксела Шмідта дала німецькомовному читачеві достатньо цілісну уяву про історію України, її культуру, життя і боротьбу українського народу в історичному аспекті майже за тисячоліття”.

А.Шмідт простежив історію Карпатської України в загально-українському ракурсі. Об’єктивно оцінивши наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття, він відзначив, що навколо краю вміло плели інтриги Польща, Угорщина, Німеччина, СРСР, а “коли Словаччина стала “незалежною”, а Чехія підпала під протекторат Німеччини, Карпатська Україна повисла в повітрі”. А.Шмідт розумів, що уряд Карпатської України, перебуваючи в політичній ізоляції, змушений був подбати про захист кордонів краю. Для цього і формуються загони карпатських січовиків, які “були необучені військовій справі, але сповнені обов’язку і духу захищати волю, свою державність”. Праця А.Шмідта побачила світ у червні 1939 р., тобто вже тоді, коли Карпатська Україна була окупована військами гортистської Угорщини. Але, не дивлячись на це, автор писав: “Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і стремління українців, в майбутньому бачити і створити свою власну державу”.

Книга А.Шмідта була не єдиною, яка побачила свого читача наприкінці 30-х років, і яка розвінчувала міфи про терор, голод, хаос, які, ніби-то, панують у краї. В середині березня 1938 р. до Хусту прибув кореспондент італійської газети “Стампа” Тідо Тонеллі. Після зустрічі з А.Волошином і ознайомлення з ситуацією, він у своїх кореспонденціях спростував ці наклепи. За підрахунками сучасних дослідників, з жовтня 1938 р. по 20 березня 1939 р. у зарубіжній пресі з’явилося більше 80 кореспонденцій про Закарпаття, зокрема в пресі Німеччини, Франції, Італії, Англії. На нашу думку, їх було значно більше.

В 30–40-х роках з’явилися праці Г.Бальрайха, Краузе-Серволи, М.Корскі та інших авторів, в яких давалася оцінка подіям 1938–1939 рр. у контексті загально-європейського історичного процесу. Популярний характер носить праця М.Чулюкідзе “Україна”, яка з’явилася на

німецькому книжковому ринку в лютому 1939 р., тобто ще до виборів у Карпатській Україні. Були завершені цілий ряд науково-популярних видань, зокрема, "Карпатська Україна", "Українська література на службі своїй нації", що свідчило про актуальність "української проблеми". В 1939 р. з'явилися перші праці про Карпатську Україну в США і Англії. Свої думки з приводу короткочасного існування Карпато-української держави висловив С.Росоха. Вищеназвані автори високо оцінили сам факт утворення незалежної Карпатської України, однак для них є характерним односторонній підхід до цього унікального явища. На відміну від них, у проугорському дусі написані роботи керівника терористів М.Козми і Т.Ортутая. Вони намагалися виправдати експансіоністську політику гортістської Угорщини стосовно краю. Угорський дослідник В.Балог-Берні ідеалізував діяльність М.Козми.

Оригінальні думки висловив у своїй праці, яка була опублікована в березні 1939 р., професор Клужського університету (Румунія) Д.Софронія. Автор влучно підмітив, що українці в Чехословаччині дещо не вчасно почали висувати свої вимоги, бо країна, починаючи з травня 1938 р., перебувала в глибокій кризі. Якщо до цього додати, що в результаті Віденського арбітражу Карпатська Україна втратила свою південну частину, а в середині держави готувалася "змова", то результат мав би бути закономірним – загибель. Д.Софронія справедливо писав, що "рутенська проблема" налякала Варшаву, яка боялася піднесення національно-визвольної боротьби з боку українців Галичини. Українські депутати в польському парламенті вимагали негайної автономії для території, на якій проживають українці". Лояльність, яка була характерна для румунського уряду відносно Чехословаччини наприкінці 30-х років, переважає і в працях сучасних румунських істориків, зокрема авторів "Історії Румунії між 1918 і 1981 роками".

В 50–90-х роках дослідження з різноманітних проблем історії Закарпаття з'явилися в Німеччині, Франції, Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині, колишній Югославії, США і Канаді. Помітною сторінкою німецькомовної історіографії про Україну і Закарпаття є праця Н.Коцауера "Карпатська Україна у поміжвоєнний період". Автор більш-менш детально описав перебіг політичних, економічних та культурних подій в міжвоєнний період, зокрема, історію німецьких поселень на Закарпатті.

Чільне місце історія краю посідає у праці німецької дослідниці з Бонна І.Фляйшхауер. Автор розглядає історію Закарпаття через призму підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р. "В лютому 1939 р. Гітлер, як видно, – пише І.Фляйшхауер, – тимчасово відстоював памір використати так звану Закарпатську Україну в якості пропагандистського і воєнного засобу захоплення Радянської України. В березні він відкрито поступився нею в нагороду за приєднання до антикомінтернівського пакту угорському регенту Хорті... З свого боку Хорті за згодою Гітлера вимагав в ультимативній формі відторгнення

Закарпатської України від Чехословаччини”. Дослідниця довела, що радянський уряд, завдяки проникненню своєї агентури через групу Шульце–Бойзена–Харнака (“Червона Капелла”), був добре поінформований із планами Гітлера відносно Чехословаччини і Закарпаття. Москва знала про виступ Гітлера 8 березня 1939 р., в якому “канцлер перед широкою аудиторією виклав свої плани на найближчий час. Він оголосив про окупацію решти території Чехословаччини гітлерівськими військами не пізніше 15 березня і уточнив подальший хід: на черзі була Польща”. Оптимістичну доповідь Й.Сталіна на XVIII з’їзді ВКП(б), де йшлося і про Карпатську Україну, І.Фляйшхауер оцінила як таку, що свідчила про переборення радянським диктатором почуття страху.

В центрі уваги німецького дослідника Д.Злепка знаходилися польсько-угорські відносини з жовтня 1938 р. до 15 березня 1939 р. Дослідник проаналізував міжнародне становище ЧСР після мюнхенської конференції у вересні 1938 р., зупинившись на територіальних вимогах Угорщини щодо Закарпаття. Автор приділив увагу Віденському арбітражу та його наслідкам, підсумувавши, що захопленням Ужгорода, Мукачева і Берегова Угорщина не задовільнилась. Не одержавши згоди Берліна на повну окупацію Закарпаття, Угорщина разом з Польщею почала проводити спільні терористичні акції. Д.Злепко детально проаналізував роботу дипломатії Угорщини, Польщі, Чехословаччини і Німеччини до 15 березня 1939 р., коли німецькі війська окупували Чехію та Моравію, а угорські – Карпатську Україну.

Значний джерельний матеріал міститься у статті Д.Злепка “Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх”, опублікованій у 1994 р. Автор довів, що “теорія Велико–України” виникла в листопаді–грудні 1938 р. з ініціативи Німеччини. “Українську проблему” вивчали спеціальний відділ зовнішньополітичного управління НСДАП “Схід” та Міністерство закордонних справ Німеччини. Радник МЗС Німеччини Альтенбург офіційно доручив німецькому Інституту зовнішньополітичних досліджень та гамбурзькому Інституту зовнішньої політики цю проблему. Д.Злепко констатує, що названі Інститути не завжди встигали за розвитком зовнішньополітичного курсу Німеччини. “Коли в кінці листопада, – пише автор, – інформації Льоша і Коха (про Карпатську Україну – М.В.) лежали на столі у Альтенбурга, ситуація змінилася: на той час уже були вказівки не підтримувати контактів ані з українцями, ані з їх організаціями”. Тобто, наприкінці листопада 1938 р. дискусія про Карпатську Україну як німецьку ідею П’ємонта Великої України затихла.

Д.Злепко наводить цікаві факти про співробітництво керівництва Карпатської Січі з абвером, про діяльність ОУН (Р.Ярий, Ю.Химинець). Автор приділяє значну увагу висвітленню реакції уряду А.Волошина на призначення чеського генерала Л.Прхали міністром Карпатської України. Вчений писав, що “призначення Л.Прхали стояло на порядку денному під

час зустрічі державного секретаря М.Долина у Берліні 20 січня 1939 р. з Адльштадтом". Отже, призначення Л.Прхали не відбулося без участі Німеччини. Керівні чини абверу висловлювали різні думки, нерідко протилежні, відносно ставлення Німеччини до Карпатської України. Із величезного фактичного матеріалу, введеного до наукового обігу Д.Зеліком, видно, що Німеччина використовувала ідею створення Великої України на базі Карпато-української держави, бо цього найбільше боялися СРСР, Польща і Румунія, де проживали українці.

Близькими до праць Д.Зеліка, перш за все, за обсягом використаних джерел, є роботи Й.Гоєнша. Вчений проаналізував вересневу кризу 1938 р. в Чехословаччині, територіальні претензії Польщі до Словаччини, звинювання Будапешту з приводу ідеї створення польсько-словацької федерації. Він висвітлив хід і наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу. Й.Гоєнш ввів до наукового обігу документи про спроби окремих політичних діячів ЧСР передати Закарпаття Угорщині, мотивуючи цей крок тим, що існування краю в обрізаному вигляді є нерентабельним. На думку Й.Гоєнша, зміни в уряді Карпатської України, які планувала провести Прага, повинні були привести до порозуміння між ЧСР, Польщею і Угорщиною. Однак, до цього справа не дійшла. Описуючи вторгнення угорських військ на територію краю, Й.Гоєнш підкреслив, що Будапештом володіло таке велике прагнення заволодіти рештою території Закарпаття, що гортистська армія одержала наказ навіть відкинути румунські частини в разі потреби. Окремі аспекти історії Карпатської України та діяльності А.Волошина піднімали німецькі історики І.Жегуц та М.Лабунька.

Угорська історіографія Карпатської України бере свій початок з кінця 30-х років. У 1938–1939 рр. Закарпаття відвідали окремі угорські кореспонденти. В лютому 1939 р. поїздку здійснив власкор угорського друкованого органу "Уй Гірек", підсумком подорожі якого була серія статей під назвою "Від Праги до Хуста". Автор писав про господарські труднощі краю, невідрадний стан автобусного сполучення, відсутність товаришів у хустських крамницях. Угорські засоби масової інформації фальсифікували результати виборів до Сойму, доводили, що "українська організація Січ тримає в постійному страху населення, що ця організація з найбільшою злістю накинулася після виборів і проти угорців, і на тих "автохтонів", які в виборах голосували проти влади Волошина. Вже тоді з'явилися перші праці угорських істориків і політиків, написані в шовіністичному дусі. Думки угорських авторів кінця 30-х – початку 40-х років в деякій мірі співзвучні з твердженнями сучасних вчених Й.Ботліка і Д.Дупки.

Змістовним є дослідження угорського історика Д.Ранкі. У його праці акцентується увага на зусиллях Угорщини щодо проведення плебісциту в Карпатській Україні, наслідках Віденського арбітражу, переговорах між Німеччиною і Угорщиною 15 жовтня 1938 р. у зв'язку з прагненням

останньої захопити Закарпаття. Автор зупинився на політиці урядів Югославії і Румунії – членів Малої Антанти – по відношенню до ЧСР. Д.Ранкі першим ввів до наукового обігу ряд джерел, зокрема ультиматум міністра закордонних справ Угорщини І.Чакі до чехословацького уряду вимогою негайної капітуляції. Праця Д.Ранкі, написана на основі великого джерельного матеріалу, з об'єктивних позицій висвітлює міжнародне становище ЧСР і Закарпаття напередодні другої світової війни. Соціально-економічні і культурні умови розвитку Закарпаття в перші місяці угорської окупації дослідив Л.Тілковскі.

Окремі питання історії Карпатської України знайшли висвітлення в працях О.Русина. Простежуючи угорсько-українські відносини, вчений відзначив: “Історія угорсько-українських відносин багата прикладами щирих добросусідських взаємин, але у 1938–1939 роках їх такими назвати не можна. Суть у тому, що тоді взаємини між цими двома країнами будувалися з допомогою сили, підкріплювалися різними імперськими теоріями. Угорщина намагалася зміцнити позиції за рахунок слабших сусідів. Свої цілі вона намагалася “обґрунтувати” історичними та геополітичними мотивами, передусім несправедливістю Тріанонського миру. Зразком державності проголошувалася святостефанська держава, у якій усі підкорялися угорцям, вважалися християнами”.

Проаналізувавши угорську пресу кінця 30-х років, О.Русин підсумував: “Взяття Карпатської України, “героїзм”, “доброту”, братерство гонведів, рондьошгвардійців, чорносорочечників угорської газети описали широко, а страждання населення Карпатської України у цій бійні, становище населення після “прилучення” до Угорщини забуто цілком”. О.Русин детально описав бої карпатських січовиків з угорськими гонведами і початковий етап окупації краю. 17 березня 1939 р. угорські війська вийшли на новостворений польсько-угорський кордон, а 18 березня закінчилося “визволення Русинів”. За підрахунками дослідника, тільки 14 березня 1939 р. загинуло 120 січовиків. В іншому місці, посилаючись на документ, О.Русин пише про 4500 розстріляних бійців Карпатської Січі. Ця цифра, безумовно, перебільшена. Ввівши до обігу значний архівний матеріал, передусім із фондів угорських архівів, О.Русин підсумував, що для Німеччини “Закарпаття було необхідне як територія, через яку гарантовано і безперерійно можна постачати всім необхідним антирадянський фронт війни”.

Великий вклад у дослідження історії зовнішньополітичної діяльності Угорщини наприкінці 30-х років внесла відома угорська дослідниця М.Адам. Нею опубліковані невідомі раніше архівні документи, які проливають світло на цілий ряд проблем історії Закарпаття. Донедавня вони залишалися дискусійними. М.Адам довела, що починаючи з 8 жовтня 1938 р., тобто ще до надання Закарпаттю автономних прав, Німеччина була проти угорської окупації краю. Вона вважає, що проукраїнська політика уряду А.Волошина відродила в керівників Третього Рейху надії на

можливість створення ідеї “Великої Соборної України”, для якої Карпатська Україна могла стати П’ємонтом. Переконавшись, що Німеччина виступає проти окупації краю Угорщиною, остання добивалась, зрештою, нейтралітету з боку Берліна. М.Адам детально описала угорські плани щодо окупації Закарпаття. Вся надія, згідно них, покладалася на терористів, які повинні були своїми акціями викликати повстання в краї, а задалегідь створений “Руський Народний Комітет” мав попросити військової допомоги. Акцію дали згоду підтримувати польські збройні сили.

Аналізуючи зовнішню політику Угорщини відносно Закарпаття, М.Адам висвітлила також угорсько-італійські, угорсько-німецькі та угорсько-польські відносини наприкінці 30-х років. У її працях йдеться про угорсько-чехословацькі переговори в Комарно (жовтень 1938 р.), які не увінчалися успіхом для Угорщини. На основі достовірних архівних джерел дослідниця довела, що попередник А.Волошина А.Бродій працював на угорську розвідку, хоча йому важко було вільно діяти через опанованість чехословацької служби безпеки. Що стосується його ідеї приєднати до Підкарпатської Русі Пряшівщину, то вона теж зароджувалась в буденності. Угорщина також вимагала від А.Бродія домагатися самовизначення краю в складі ЧСР. М.Адам опублікувала угорський уштітатум відносно Закарпаття, адресований уряду Чехословаччини.

Історія Закарпаття в контексті другої світової війни займає чільне місце в праці відомого вченого із Сорбоннського університету (Париж, Франція) В.Косика. “Проголошення автономії Карпатської України відбулося у той момент, – відзначав дослідник, – коли західна дипломатія відкидала угодами про найближчі плани Гітлера й засоби захисту західноєвропейських країн від можливого конфлікту. Оскільки переважала думка, що Німеччина кинеється на завоювання України, то автономія Карпатської України розцінювалась як німецька ідея, перший етап на шляху завоювання Радянської України”. В.Косик переконливо довів, що надання Закарпаттю автономних прав найбільше перелякало Угорщину і Польщу, які почали підготовку до встановлення спільного кордону. Становище Карпатської України різко погіршилось після Віденського арбітражу.

В.Косик чітко простежив еволюцію політики Німеччини відносно Карпатської України. “За наказом фюрера, – констатував історик, – Німеччина все більше віддалялась у справі Карпатської України... Угорщина не відкинула ідею анексувати Карпатську Україну й пропагувала негайну окупацію власними силами”. Угорщина розробила детальні плани нападу на Карпатську Україну з метою повної її окупації. Німеччина дала згоду тільки в середині березня 1939 р. В.Косик дав оцінку Карпатській Січі, ОУН в подіях 1938–1939 рр. у краї. На основі німецьких архівних документів В.Косик довів, що ОУН займала антинімецьку позицію, включаючи й Карпатську Україну. Про роль ОУН в розвитку

політичних подій кінця 30-х років у Закарпатті писали З.Книш, Ю.Пундик, М.Плав'юк. Якщо Ю.Пундик і М.Плав'юк ідеалізують діяльність ОУН в Карпатській Україні, то М.Турияниця вважає, що вони, оунівці, були авантюристами і відіграли згубну роль в житті краю, прискоривши падіння української влади. Ряд історичних нарисів присвячено відомим діячам ОУН, що діяли в Карпатській Україні – М.Колодзінському, З.Коссаку, Є.Врецьоні та ін.

В американській історіографії авторами праць про Карпатську Україну є П.Р.Магочій, І.Лисяк-Рудницький, В.Маркус, П.Стерчо, В.Шандор, М.Пап та ін. Американський вчений, який викладає в Торонто, П.Р.Магочій – автор фундаментальної монографії “Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)”. Дослідник об'єктивно проаналізувавши міжнародну ситуацію кінця 30-х років у Європі, відзначив, що “рік 1938 був фатальним для Чехословацької Республіки. Німецька загроза, що ставала дедалі більшою, відколи до влади прийшов Гітлер, у вересні, коли було підписано Мюнхенську угоду, таки стала згубою для країни. Ця угода була першим етапом розпаду Чехословаччини. Отже, на національну проблему й політичний розвиток Підкарпатської Русі почали значно впливати зовнішні події”. Безперечно, міжнародний фактор суттєво впливав на розгортання політичних подій в краї, де політичні сили русофільського і українського напрямів добилися довгоочікуваної автономії.

П.Р.Магочій чітко довів, що “під час неспокійних місяців автономії серед великої частини місцевого населення значно виріс авторитет і вплив українофільської орієнтації. Тим часом, коли такі русофіли, як Бродій і Фенцик та русинофільські греко-католицькі клірики, як-от єпископ Стойка і прелат Олександр Ільницький, прихилилися до Угорщини, українофіли здебільшого залишались лояльними підданими Чехо-Словаччини і противились усім угорським та польським інтригам проти батьківщини. Оскільки представники українофільської орієнтації проповідували виразні антиугорські погляди, вона швидко поширилась, надто серед молоді”. З такими думками варто погодитись. Це стосується також твердження історика, що “повернення угорців невдовзі поклато край такому розвитку: нова адміністрація докладала всіх зусиль, щоб затерти будь-які сліди зв'язку краю та його народу з українським рухом”.

П.Р.Магочій високо оцінив результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., які “виявилися надзвичайно втішними для українофілів”, і “пройшли в спокійній поважній атмосфері, без залякувань і підкупу”. Що стосується проголошення А.Волошином незалежності, то вона на думку вченого, “швидше була символічна, ніж справжня. Край був покинутий пражським урядом, який і сам припинив існування, а також і Гітлером, що змінив свої плани щодо України і не мав потреби в цій, тепер неважливій карпатській території”.

Загалом об'єктивно оцінюючи події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, П.Р.Магочій здивовано зауважує, що “автономний уряд, надто пізній листопада, вважав себе представником не окремої національності, а рідше частиною української нації”. Не маючи можливості заперечити факту формування національної свідомості закарпатських українців, П.Р.Магочій, разом з тим відмічає, що “по суті, оборона політичної структури, що склалася на той час, і протести проти зазіхань угорських ревізіоністів аж ніяк не конче свідчили про свідомі українські погляди частини місцевого населення”. Приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, завершене в березні 1939 р., було другим важливим етапом ревізіоністської політики Будапешта. Однак, справедливо відзначає П.Р.Магочій, “майже за шість років панування угорського режиму не пощастило завоювати довіри місцевого населення”.

На думку П.Р.Магочія, “події в Карпатській Україні теж спричинилися до відчуження американських русинів. Коли після мюнхенської угоди у вересні 1938 року Чехословаччину перетворено на феодеативну республіку і Підкарпатська Русь нарешті здобула довгождану автономію, американські русини спершу раділи. Але коли в листопаді того ж року до влади прийшов уряд о. А.Волошина, який переіменував Підкарпатську Русь на Карпатську Україну, американські русини зовсім відчужилися. Незадоволення українською орієнтацією Волошина було так велике, що провідні американо-русинські організації не висловили протесту, коли Угорщина захопила Підкарпатську Русь у березні 1939 р.”. Такий підхід, на нашу думку, є надто прямолінійним і однобічним. П.Р.Магочій багато зробив для дослідження історії Карпатської України в бібліографічному плані.

У 1994 р. українське видавництво “Основи” та Інститут державного управління і місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України видали двотомник І.Лисяка-Рудницького “Історичні есе”, до якого ввійшли основні праці відомого американського дослідника історії України. На сторінках цієї великої за обсягом праці (1127 с.), вчений не залишив поза увагою історію Закарпаття кінця 30-х років. Перші праці І.Лисяка-Рудницького про Карпатську Україну з'явилися вже в 1939 р. Відразу по свіжих слідах трагедії Карпатської України, 30 березня 1939 р., часопис “Нація в Поході” опублікував його статтю “Карпатській Україні”.

Студіюючи історію в Колумбійському університеті протягом 1951–1953 рр., І.Лисяк-Рудницький збирав матеріали для великої за обсягом праці про Карпатську Україну, однак так і не встиг її завершити. Зате він опублікував змістовну статтю “Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності”. Автор дав оцінку монографії П.Р.Магочія “Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)”, охарактеризував основні напрями в суспільно-політичному житті Закарпаття, динаміку націотворчих процесів у краї тощо.

На думку І.Лисяка-Рудницького, пошуки закарпатськими русинами своєї національної ідентичності досягли найвищої точки у 1938–1939 рр., коли їхній край, офіційно перейменований на Карпатську Україну, здобув автономну державність у складі сфедералізованої Чехословаччини. Карпатська Україна, як автономна, а згодом самостійна держава, проіснувала всього п'ять місяців. Однак, незважаючи на це, як писав вчений, “короткий період автономії мав один тривкий і необоротний ефект: народні маси на Закарпатті перейнялися українською національною свідомістю”. Якщо ряд сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників звинувачують А.Волошина в тому, що він послав юнаків на вірну смерть, то І.Лисяк-Рудницький відзначив: “...не буде перебільшенням сказати, що це “хрещення вогнем” остаточно скріпило українську національну ідентичність цього краю”. Піддаючи критиці П.Р.Магочія, історик однозначно стверджує: “Магочій не зміг оцінити вирішального значення подій 1938–1939 рр. для формування національної ідентичності... Таку хибну інтерпретацію можна порівняти з відображенням у викривленому дзеркалі: усі предмети на місці, але їхні пропорції спотворені”. З такими думками І.Лисяка-Рудницького важко не погодитися.

Серед дослідників історії Карпатської України особливе місце посідає наукова спадщина відомого американського історика, уродженця Закарпаття, П.Стерча. Він – автор кількох десятків праць з історії Карпатської України. Хоча головна увага ним зверталася на висвітлення міжнародного становища Закарпаття, однак П.Стерчо також детально проаналізував внутрішньополітичний розвиток краю, зокрема, руйнівний вплив на нього безперервних нападів угорських і польських терористів, яскраво описав захист молодого краю від військ агресора, доводячи, що репресії проти її захисників були грубим порушенням міжнародних правових норм. Автор наводить поіменний список загиблих оборонців краю, великий статистичний матеріал, окремі документи.

Монографія П.Стерча “Карпато-українська держава...” – символічний літопис Карпатської України. Значна частина його праці висвітлює події з жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р., тобто від надання краю автономних прав до окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини. Аналізуючи міжнародне становище Карпатської України, П.Стерчо довів, що долю краю вирішував не уряд А.Волошина, а “сильні світу цього”, зокрема Німеччина. Даючи оцінку Карпатській Україні, вчений стверджував: “П'ятимісячне існування Карпато-української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужилися тим, що при їх наявності небувало заaktuалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні

поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми міжнародної політики багатьох держав”.

Монографія П.Стерча написана на великому джерельному матеріалі. Сам автор писав про це в передмові: “При написанні своєї праці автор користався 21 збірником публічних документів, 25 творами, що користувались публічними документами, 8 статистичними творами, 85 джерельними матеріалами, 139 книжками, 14 брошурами, 2245 статтями та вістями і 9 неопублікованими джерелами”. Недоліком праць П.Стерча є ігнорування соціально-економічних проблем, а без їх аналізу, на нашу думку, неможливо з’ясувати економічні і політичні можливості Карпатської України. Це стосується відповіді на цілий ряд дискусійних питань. У монографії відповіді на них нема. Незважаючи на це, праці П.Стерча внесли вагомий вклад у дослідження історії Карпатської України. Тому не можна погодитися з твердженням авторів колективної монографії “Историография истории Украинской ССР”, що його публікації були покликані применшити роль трудящих краю у визвольній боротьбі. На нашу думку, дослідник, навпаки, дещо навіть перебільшив їх роль.

Карпатська Україна в планах Німеччини і СРСР знаходилася в центрі уваги американського дослідника М.Папа. Аналізуючи виступ Й.Сталіна на XVIII з’їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р., вчений констатував, що “ця декларація Сталіна відкрила широко двері до порозуміння між Третім Рейхом і Радянським Союзом. Кілька місяців пізніше, 23 серпня 1939 року, підписаний у Москві договір, на базі якого Гітлер і Сталін стали союзниками і розпочали другу світову війну проти західного демократичного світу. Іронія долі призначила Карпатській Україні відіграти історичну роль між Сходом і Заходом”. Незважаючи на цей зговір, вважає М.Пап, “збройна боротьба Карпатської Січі, в якій взяли участь крім закарпатців сини і дочки земель Соборної України в обороні своєї рідної держави, ще раз засвідчила перед байдужим світом, що український народ ніколи не зречеться своїх природних і Богом даних прав бути господарем на своїй, потом і кров’ю зрошеній землі”.

Оригінальні думки висловив у своїх працях В.Шандор. Він першим зробив спробу дати відповідь на такі дискусійні питання, як бої карпатських січовиків з чеським військом 13–14 березня 1939 р., мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину, суперечності в українському таборі, зокрема, підготовка змови з боку молодих націоналістів проти шариғато-української влади. “Із зміною політичного статусу Карпатської України на сфедеровану державу, – писав В.Шандор, – змінилася позиція і роль українців у державі. Із національної позиції (за першої республіки) українці стали провідним державно-творчим чинником з обов’язком діяти не тільки з позиції держави, але й на власну відповідальність. Цю зміну у федеративній Чехо-Словаччині не усвідомили собі декотрі карпатські діячі на провідних постах у Хусті. Неправильно зрозуміли її і декотрі наші брати в Галичині. Певним чеським колам одночасно було тяжко зрозуміти і

погодитися з думкою, що український уряд став у Карпатській Україні повноправним виконавчим органом”. Що стосується конфронтації відносно чехів, то, на глибоке переконання В.Шандора, “вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас”. Відступаючі чеські війська відмовилися передати зброю січовикам і, фактично, Карпатська Січ опинилася віч-на-віч з агресором. У цьому й “полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних європейських політичних обставин”.

На науково виважених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України, написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім. Лойоли в Чикаго, головного редактора “Енциклопедії української діаспори” В.Маркуся. У центрі зацікавлень дослідника знаходилися такі питання, як боротьба закарпатських українців за надання краю автономних прав, виникнення і діяльність Карпатської Січі, реакція організації української діаспори на розвиток політичних подій в Карпатській Україні, угорська окупація Закарпаття і репресії гортистів щодо його населення, діяльність А.Волошина тощо.

В.Маркусь зробив аналіз державно-правового статусу Закарпаття наприкінці 30-х років. На думку вченого, “утворення автономного уряду Закарпаття в жовтні 1938 р. та конституційне оформлення нового юридичного статусу Карпатської України як державного утворення в рамках другої Чехо-Словацької Республіки за конституційним законом з 22 листопада того ж року стали милевими стовпами на шляху політично-державного становлення українського народу Закарпаття”. Що стосується юридичного статусу Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр., то він “далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 р. Він наближався до федеративної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала ще в процесі свого розвитку”.

Проголошення незалежності Карпатської України, глибоко переконаний В.Маркусь, було природним і закономірним явищем. Закарпатці дійшли до “свого повноцінного дозрівання від “народу-племени” і “terra incognita” до самоусвідомлення своєї ідентичності, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдності з усім українським народом й українською державою. Хочеться підкреслити, що цей шлях вів Закарпаття “від угорських русинів до Соборної української держави”. Що стосується окупації краю угорськими військами, вважає В.Маркусь, то найважливішим її результатом було те, що “населення, а насамперед українське, але також і жидівське та румунське, позбулося решток симпатій, які дехто міг мати в 1930-х рр. до давньої Угорщини, до “старих добрих часів”. Угорська репресивна політика і зухвалий, часто сліпий, угорський шовінізм, підтримуваний і групою ренегатів серед

мисленних людей, викликав у всіх прошарках населення глибоке антиугорське наставлення, що виявилось в діях активного руху опору. Закарпатці скоро почали розглядатися за альтернативами – незалежною Україною, відновленням Чехословаччини чи за комуністичною Росією... Епіпод 1938-1944 рр. і його фінал повинен стати доброю лекцією для наших південно-західних сусідів. Але чи той урок історії Угорщина, навчена гірким досвідом, зуміє прийняти й погодитися з новою дійсністю на Сході Європи?!”.

Визначним здобутком зарубіжної, зокрема американської, історіографії є видання багатотомної “Енциклопедії Українознавства”, на сторінках якої чимало місця відведено історії Карпатської України. Її автори стисло висвітлили такі питання, як наслідки Віденського арбітражу для Закарпаття, Організація Народної Оборони Карпатська Січ, політичний статус Карпатської України. В “Енциклопедії Українознавства” поміщені окремі статті про окремих діячів Карпатської України. Біографічні нариси про А.Волошина, М.Долиная і Ю.Реваля опубліковані в збірнику “Бобківщина”. Нарис про життєвий шлях В.Гренджі-Донського видала Г.Гренджа-Донська.

Канадський історик О.Баран – автор цілого ряду праць, в яких намагався з'ясувати взаємовідносини між українцями і чехами в складі єдиної федеративної держави та окупацію краю військами гортистської Угорщини. Скрупульозне опрацювання пражських архівів дозволило О.Барану стверджувати, що “чехо-словацький уряд кінцем 1938 року фактично підтримував уряд Карпатської України, який, зі свого боку, повинен був до кінця відданим чехо-словацькій федерації. То правда, що карпатські українці мріяли також про свободу і незалежну велику Україну, але в тому часі хотіли бути з чехами, які найбільше допомогли в культурному, економічному та національному розвитку малого Закарпаття”. Відносно ставлення американських українців до уряду Карпатської України, то на глибоке переконання вченого, підкріплене достовірними джерелами, таку місію виконував “один із найбільших героїв карпатоукраїнського уряду з 1938 року... завзятий русофіль галицького походження др. Олексій Юліянович Геровський”.

Аналіз міжнародної ситуації, яка склалася наприкінці 30-х років, дав можливість О.Барану зробити висновок, що “Карпатська Україна в 1939 році не мала жодної можливості про існування. Вона стала тільки пйонком на шахівниці великодержав Європи”. “Малярська агресія, – твердить дослідник, – була не тільки несправедлива, але і нечесна. Маляри, апробуючи ноту Третього Райху, обіцяли, що вони не будуть переслідувати представників Карпатської України. Але цієї обіцянки вони не додержали”. О.Баран описав проугорську діяльність Й.Камінського, О.Білинського, М.Демка, С.Фенщика, Ю.Марини. Що стосується угорського уряду, то він обіцяв закарпатцям автономію зразка 1918 р., однак так її і не дав. Загальну характеристику політичних процесів у

Карпатській Україні зробили канадські історики О.Субтельний і А.Жуковський.

Релігійні відносини в Карпатській Україні досліджував відомий історик історії церкви із Риму А.Пекар. В монографії “Нариси історії церкви Закарпаття” він зробив аналіз розвитку православного руху в краї, охарактеризував становище греко-католицької церкви після Віденського арбітражу, коли вона була поділена між Угорщиною та Чехословаччиною. А.Пекар яскраво описав діяльність апостольського адміністратора в Карпатській Україні єпископа Д.Няраді, якого підтримала “подавляюча більшість духовенства”. Мукачівського єпископа О.Стойку А.Пекар охарактеризував як “оборонця народніх прав”, діяльність якого “останеться бодай частинно загадочною, доки не будуть доступні архівні матеріали цієї доби”. Біографічні нариси про єпископів Д.Няраді та О.Стойку А.Пекар помістив у своїй праці “Єпископи Мукачівської Єпархії”. Його перу належить також біографія єпископа П.Гойдича. У статті “Мукачівська єпархія і Галицька митрополія” А.Пекар констатував, що Угорщина робила все для того, щоб Мукачівська єпархія не ввійшла до складу Галицької митрополії. Лише за короткий проміжок часу між 1937 і 1939 рр. Мукачівська єпархія була безпосередньо підпорядкована Апостольському Престолові, а влітку 1939 р. вона знов опинилася під владою угорського митрополита-примаса.

Польський історик М.Войциховський, розглядаючи німецько-польські відносини в 1933–1938 рр., довів, що в травні 1938 року вони не були настільки дружніми, щоб Польща мала який-небудь вплив на Третій Рейх. Автор простежив основні етапи зовнішньої політики Польщі, акцентуючи увагу на відносинах з Югославією і Румунією, які намагалися притримуватись нейтралітету. М.Войциховський детально описав зближення між Угорщиною і Польщею, яке, на думку правлячих кіл цих країн, мало завершитися встановленням спільного кордону. Польща, вважає автор, радила угорському уряду постійно тиснути на ЧСР. Що стосується Угорщини, то вона не завжди знайомила Варшаву із своїми планами.

Польський дослідник М.Козмінський розглянув польсько-угорські відносини напередодні другої світової війни. На думку вченого, зміцненню співробітництва Польщі з Угорщиною сприяв аншлюс Австрії і підготовка Німеччини до розчленування Чехословаччини. Польща поступово відмовлялась від своїх попередніх планів відносно Словаччини. М.Козмінський наводить свідчення польського консула у Відні, згідно з яким між ОУН і військовим командуванням Рейху встановилися тісні стосунки. У праці М.Козмінського йдеться про боротьбу Польщі та Угорщини за створення спільного кордону, який був не чим іншим, як “особистою інтригою К.Кані”.

Різноманітні проблеми історії Закарпаття піднімалися в працях дослідників Чехії та Словаччини. Переважна більшість чеських і

словацьких істориків справедливо вважає, що Мюнхенська конференція 29-30 вересня 1938 р. перетворилася в трагедію Чехословаччини. "Питання про капітуляцію чехословацьким урядом, – вважає В.Крал, – було принципово вирішено 29 вересня", а, фактично, "між 19 і 21 вересня". На думку В.Крала, Е.Бенеш "не вважав мюнхенську угоду історичною поразкою; він наївно вірив в обіцяні Заходом гарантії, а відповідно, в можливість дальнішого існування республіки в урізаному вигляді". У монографії "План Зет" В.Крал детально описав план нападу Німеччини на Чехію, який завершився її окупацією.

Великий фактичний матеріал міститься в монографії Ф.Лукеша. Автор зробив глибокий аналіз ходу і наслідків конференції в Комарно, Північного арбітражу, висвітлив ставлення до Карпатської України Румунії, Італії, Польщі, Угорщини, Німеччини. Діяльність А.Бродія і С.Фенцика, вважає Ф.Лукеш, які саботували переговори з Угорщиною, завдала привід останній до окупації Закарпаття. Під час підготовки до окупації території краю в листопаді 1938 р., уряд Польщі намагався "залишитись в тіні". Дослідник детально зупинився на ідеї створення спільного польсько-угорського кордону і висвітлив позицію Німеччини відносно нього. Цікавими є міркування Ф.Лукеша про відносини між урядом ЧСР і Карпатською Україною. Він вважає, що в Празі боялися викликати незадоволення Німеччини, а тому Р.Беран взяв на себе зобов'язання придушити націоналістичний рух в Карпатській Україні. Цю місію повинен був виконати генерал Л.Прхала. Історик висловив думку, що празький уряд зондував ґрунт в Польщі і готовий був до покращення відносин з Угорщиною.

Р.Квачек досліджував відносини Чехословаччини з країнами Малої Антанти – Румунією та Югославією. Історик зробив аналіз переговорів ермії Малої Антанти з Угорщиною, висвітлив відносини Німеччини з Румунією і Югославією, конференцію в Бледі. Чеськими і словацькими істориками неодноразово піднімалась проблема об'єднання Пряшівщини з Карпатською Україною. Ще в серпні 1937 р. у Пряшеві відбулися збори культурно-освітніх діячів Пряшівщини, які висловили бажання "жити в автономній Закарпатській Україні". Збори надіслали чехословацькому урядові меморандум, однак відповіді не отримали. Безуспішною була і спроба 10 травня 1938 р. Дану проблему піднімав І.Ванат. Політичний розвиток ЧСР від вересневої кризи 1938 р. до середини березня 1939 р., акцентуючи увагу на становищі Закарпаття, дослідив Л.Сушко.

Словацький дослідник Я.Кокошка простежив стосунки ОУН з Німеччиною, зокрема описав зустріч керівництва Карпатської Січі з А.Мельником і німецьким консулом Г.Гофманом в Перечині (листопад 1938 р.). М.Мушинка і Т.Беднарджова опублікували історико-біографічні нариси про А.Волошина і С.Клочурака. В центрі уваги істориків колишньої Югославії знаходились питання взаємовідносин між Карпатською Україною та українцями Югославії. Про це писали Р.Мизь,

В.Паплацко, М.Цап, Я.Олеяр, Д.Латяк. Названими дослідниками ґрунтовно висвітлені матеріали про Карпатську Україну, які друкувалися на сторінках української періодики Югославії, робиться висновок, що югославські українці зробили все для того, щоб втікачі з Карпатської України мали все необхідне для нормального існування під час свого перебування в Загребі, Руському Керестурі, Шіді.

Зарубіжні історики внесли значний вклад в дослідження історії Карпатської України. Вони детально проаналізували міжнародні відносини напередодні другої світової війни, показали місце в них Чехословаччини і Карпатської України. Їх праці написані на основі величезної джерельної бази архівних і опублікованих матеріалів. На жаль, це не відноситься до дослідження ними соціально-економічного і внутрішньополітичного становища Закарпаття, що необхідно пояснювати браком архівних джерел, які знаходяться в Україні. На нашу думку, брак цих матеріалів і призводить до певної ідеалізації суспільно-політичних процесів, які відбувалися в краї. Для переважної більшості зарубіжних дослідників Карпатська Україна – держава, де все населення широко підтримувало українську політику А.Волошина, бажаючи якнайшвидшого проголошення незалежності.

1.5. Августин Волошин в оцінці сучасників та істориків

Про Августина Волошина з'явилася незначна кількість праць протягом досить тривалого часу – в 50–80-х роках. Президент Карпатської України, як правило, зображувався на фоні тогочасних політичних подій і на противагу діячам Закарпатського крайкому КПЧ. Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко її безпосередня фальсифікація життя й діяльності Августина Волошина, то, починаючи з 1990 р. з'явилися перші більш-менш об'єктивні наукові публікації. На сьогоднішній день історикам, педагогам і філологам треба ще чимало зробити, щоб ця спадщина дійшла до широкого читача у найбільш повному вигляді. Проте, вже тепер можна впевнено стверджувати, що навіть те, що вже зроблено, заслуговує схвалення. За період з 1990 по 2004 рр. вченими з України опубліковано близько 200 наукових праць про Августина Волошина. Маємо на увазі тільки публікації, які спеціально присвячені президенту Карпатської України. Нема потреби пояснювати, що оцінка А.Волошину робиться в кожній роботі, яка висвітлює проблематику кінця 30-х років у нашому краї. І це закономірно, бо важко собі уявити Карпатську Україну без Августина Волошина.

Значна кількість праць вітчизняних дослідників присвячена висвітленню педагогічної і національно-культурницької діяльності А.Волошина. Авторами праць з цієї проблематики були А.Балега,

М.Вегеш, В.Гомоннай, Г.Дем'ян, М.Зимомря, М.Кляп, О.Мишанич, І.Сенько, В.Тураяниця, П.Чучка, В.Німчук та ряд інших.

Найновніше педагогічні погляди А.Волошина були проаналізовані у двох виданнях монографії М.Зимомрі, В.Гомоннай і М.Вегеша «Августин Волошин». Актуальність і наукову новизну праці відзначили рецензенти. Простежуючи педагогічні ідеї А.Волошина, автори довели, що «Августин Волошин не тільки продовжив, але й розвинув, підняв на новий щабель традиції видатних педагогів і вчених – І.Орлая, М.Балудянського, П.Кукольника, П.Лодія, Ю.Гуци-Венеліна, А.Бачинського, О.Духновича, І.Риковського, які збагатили педагогічну й філософську думку України, Росії, Угорщини, Болгарії, Словаччини, Чехії, Польщі, Австрії та Німеччини. Августин Волошин, творчо засвоївши надбання вітчизняної та зарубіжної педагогічної науки, спирався у своїх численних книжкових виданнях... на системі дослідження процесу виховання як визначального фактора формування та становлення особистості». Автори монографії вперше розглянули концепцію навчання і виховання у педагогічній спадщині Августина Волошина, зважаючи, що вона «не втратила своєї вартості» і має «посутньо пізнавальну цінну, велике теоретичне й практичне значення».

Культурно-освітня діяльність А.Волошина знаходилася в центрі уваги карпатського літературознавця Юрія Балеги. Автор відзначив, що уже «з перших днів своєї діяльності А.Волошин активно включився в культурницьку роботу. Ще наприкінці минулого століття взяв участь у ревівізації культурно-освітнього товариства «Общество св. Василя Великого» (1864–1902), почав укладати молитовники, місяцеслови, писати статті, а згодом і художні твори... Новоутворене товариство продовжувало видавати газети «Наука»..., «Герг католікуш семле» (1899–1922), місяцедарі, місяцеслови та збірники...». Ю.Балега зупинився на внеску А.Волошина в утворення товариства «Просвіта», яке чимало зробило для рішучого піднесення рівня національної самосвідомості закарпатських українців в 20–30-х роках. «Величезну роботу проводив А.Волошин і серед учительства краю, – відзначає дослідник. – За весь період входження вкарпаття до складу ЧСР він послідовно і наполегливо виступав проти хехізації і тих сил, що їм допомагали, захищав права своїх однокраян на національну самобутність, на рідне руське слово, яке однозначно вважав діалектом української мови. І немало зробив для його збереження і акорінення в свідомості народу».

У своїй статті «Августин Волошин про виховання учнівської молоді» Ю.Балега зробив аналіз підручників А.Волошина «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій», «О социальнім вихованю», «Педагогічна психологія», «Методика», «Дидактика». «З позицій християнської моралі він судив про добро і зло, – писав учений. – Вимагав принципівати учнівській молоді любов до навчання, до праці, до батьків і ближнього. У зв'язку з цим засуджував гордість, гнів, жорстокість,

душевну черствість, вважав за краще мати окремі дівочі та чоловічі школи, щоб дівчата з їх ніжною душею не переймали від хлопців риси, які не властиві їх жіночій натурі (грубуватість, культ сили, прагнення до командирства), бо жінка має залишатися жінкою».

Необхідно погодитись з твердженням Ю.Балеги, що «любов до рідного народу у А.Волошина не має нічого спільного з проповіддю ненависті до людей інших націй і народностей, як це намагалися приписати йому радянські історики і силкуються робити це нинішні українофоби. Навпаки, А.Волошин постійно наголошував на тому, що «ця любов до свого не повинна доходити до ненависті проти чужих народів», що молодь повинна навчатися сповідувати закон «любові до ближнього» й утверджувати цю любов «передовсім своїм власним поведінням».

Грунтовністю відзначаються праці про педагогічні устремління А.Волошина професора Василя Гомонная. Аналіз педагогічної, освітньої та наукової діяльності дав підставу В.Гомонною стверджувати, що А.Волошин, «як і О.Духнович, покладав усі надії на науку та освіту, яку розглядав як єдиний засіб і шлях до щастя і добробуту народу. Послідовно виступає за народність навчання і виховання в релігійному дусі. І це закономірно, оскільки А.Волошин сам був священиком і виховувався в сім'ї священика. Але не цурався А.Волошин і народної педагогіки, її надбань». Заслуговує на увагу також теза вченого, що А.Волошин «утвердив себе в першу чергу як культурний діяч і просвітитель, адже вся його громадська, педагогічна і освітня діяльність була спрямована на поширення знань у народі, на виховання української самосвідомості». Не виникає жодних сумнівів, що А.Волошин вніс вагомий вклад у розвиток педагогічної думки, школи та професійно-психолого-педагогічну і морально-духовну підготовку учнів – майбутніх вчителів. До речі, В.Гомоннай – автор історико-біографічних нарисів про Е.Шутяка, М.Баранія, М.Бору та багатьох інших, які були учнями А.Волошина і продовжували його справи.

У монографії «Школа та освіта Закарпаття» В.Гомоннай, В.Росул і М.Талапканич відзначали, що «з метою здійснення шкільної політики Августин Волошин писав і на власні кошти видавав підручники для початкових і горожанських шкіл, гімназій та учительської семінарії, а також педагогічні часописи, газети. Кількість основних підручників, праць та художніх творів Августина Волошина становить сімдесят п'ять (До речі, автори монографії уточнили дані А.Штефана, який вважав, що А.Волошин був автором 42 книг –Авт.). Аналіз його підручників, посібників дає підставу твердити, що вони написані не з націоналістичних позицій. Адже Волошин не відривав історію Закарпаття від історії Всього українського народу».

Проблему «Августин Волошин – автор і упорядник підручників» підняв Іван Сенько. «Волошин жив у часи витворення літературної мови на Закарпатті, – писав дослідник. – Формувався він на спадщині будителів

перейняв від них «язичіє» і морфологічний правопис. Як педагог, він розумів, що з учнем треба розмовляти на материнській мові, а «язичіє» і морфологічний правопис віддаляли від цієї вимоги». Слово «український» у той час заборонялося. І.Сенько аргументовано довів, що «упорядник слово «руський» сприймав у значенні «український»... Пізніше у «Педагогічній методології» Волошин, аналізуючи підручники своїх попередників, скаже про «Азбуку Генція, що написана вона «по-українськи і то, аж у трьох закарпатських діалектах». Співставивши тексти читанок 1908 і 1932 рр., Сенько простежив еволюцію А.Волошина від «язичія» до материнської української мови. Як наслідок – вірний висновок: «Читанки Волошина 1932 року вивчення учнями материнської мови ввели у всеукраїнський контекст... Бо Шевченко, Глібов, Руданський, як і Духнович та Гренджа-Донський, Воробкевич, Федькович та Іван Франко, – це були представники однієї русько-української культури».

Тематику, яку підняв І.Сенько, також досліджувала М.Мороз. Дослідниця простежила традиції шкільних підручників російських педагогів і посібників А.Волошина та О.Маркуша. Ознайомлення з ними дало можливість М.Мороз зробити висновок: «В «Читанці для угорської молодезі» А.Волошина та у «Світлі» О.Маркуша ті ж правила вибачі матеріалу, що й у «Рідному слові» К.Д.Ушинського і «Російських книгах для читання» Л.М.Толстого: від простих текстів до більш складних, чергування історичних, природознавчих, релігійних, літературних творів, індактизм цих творів, широке використання фольклору (особливо у А.Волошина). А.Волошин і О.Маркуш широко використовують у своїх підручниках байки Езопа, часто ті, що й у підручнику Л.М.Толстого». Отже, «у становленні національної народної школи на Закарпатті, в якому помітну роль зіграли А.Волошин та О.Маркуш, було використано і досвід російської педагогічної думки».

«Практична граматики малоруської мови» Августина Волошина стала об'єктом дослідження Василя Німчука. Відомий український мовознавець влучно підмітив, що на глибоке переконання Волошина «малоруська мова відрізняється від великоруської м'якістю, плавністю, повільністю, що ніби зумовлено кліматичними умовами теплішого півдня. А.Волошин каже, що не бачає тут визначати місце малоруської мови в слов'янській родині, бо це вже з'ясувало порівняльне мовознавство. Незважаючи на те, що українська мова найближча родичка російської й повністю зберегла «руський» тип, усе-таки з точки зору фонетики, морфології, синтаксису багато в чому відрізняється від великоруської, через що людині, яка хоче засвоїти малоруське народне мовлення, не досить, ба навіть і не потрібно, навчитися великоруської граматики, але вона має потребу на окремий підручник малоруської граматики».

Висновки, до яких прийшов В.Німчук, актуальні ще й тому, що сучасні теоретики неорусинства намагаються довести, що закарпатці – окремих народ, який не має нічого спільного з українським. Вчений

розмірковує: «Августин Волошин і його сподвижники спричинилися до витворення підкарпатського (закарпатського) варіанту новоукраїнської літературної мови. Про такий варіант до повного прийняття тут загальноукраїнської мови є всі підстави говорити. На відміну від Г.Стрипського, А.Волошин ніде не писав, що прагне витворити якусь особливу («підкарпатську», «русинську») літературну мову».

Внесок А.Волошина в процес утвердження української літературної мови на Закарпатті досліджував Борис Галас. Він, як і В.Німчук, аналізуючи книгу А.Волошина «Методика», уміло вловив позицію визначного педагога стосовно порівняння народної мови закарпатців і української літературної мови. Автор навів цитату з названої праці Волошина: «Як ні один нарід не обмежується лише на свою власну літературу, але поступенно поширює науку літератури народної до науки всесвітньої літератури, так само повинні ми доповнювати нашу підкарпаторуську та малоруську літературу творами великоруської, англійської, французької і німецької літератури». Вчений прийшов до висновку, що для А.Волошина «література «підкарпаторуська» і «малоруська» (на термін «українська» накладено табу) однаково наша». А трохи нижче (на тій же с.63) у загальнотеоретичному викладі для прикладу взято, ніби між іншим, ім'я Шевченка...».

Змістовною у всіх відношеннях є ґрунтовна праця П.Чучки «Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні». Скрупульозне вивчення праць А.Волошина, їх порівняння дозволило вченому відзначити: «Нині без перебільшення можна твердити, що в утвердженні української літературної мови на Закарпатті, передусім у її викладанні, ніхто з уродженців краю не вніс стільки, як Волошин, аби вивести закарпатців із мертвецького язичія і привести їх до єдиних загальноукраїнських літературних норм у галузі лексики, граматики та фонетики. Нічії підручники з мови, математики, фізики, педагогіки та інших дисциплін не сприяли входженню української наукової термінології так, як сприяли цьому численні посібники Волошина та видані ним газети і журнали». До подібних висновків прийшли В.Турияниця і Ю.Юсип.

Серйозним дослідником педагогічної діяльності А.Волошина зарекомендувала себе в другій половині 90-х років М.Кляп. Дослідниця є єдиною серед сучасних вчених, хто захистив кандидатську дисертацію про педагогічну діяльність А.Волошина в 20–30-х роках ХХ ст. М.Кляп об'єктивно і неупереджено простежила шлях становлення А.Волошина як педагога, охарактеризувала його внесок в боротьбу проти маляризації школи Закарпаття кінця ХІХ – початку ХХ ст.; дослідила всебічну педагогічну діяльність А.Волошина в міжвоєнний період, його боротьбу за розвиток рідної школи, освіти, за розширення зв'язків зі школами Галичини, Словаччини, Чехії, за впровадження в практику роботи шкіл Закарпаття світового педагогічного досвіду, дала оцінку науковій спадщини вченого, його внеску в теорію і практику педагогіки, психології

та логіки; узагальнила досвід роботи А.Волошина в царині підготовки учительських кадрів, щодо обґрунтування вчення про роль і місце вчителя в початково-виховному процесі та призначення і ролі родинного виховання; науково обґрунтувала шляхи використання педагогічної спадщини А.Волошина в процесі відродження української національної системи освіти.

М.Кляп з метою вдосконалення підготовки студентів педагогічних вузів до майбутньої роботи в школах запропонувала ввести в навчальні плани з історії педагогіки розділ, присвячений розвитку освіти Закарпаття в 20–30-х роках ХХ ст., зокрема, науково-педагогічній та освітній діяльності А.Волошина. На особливу увагу заслуговує вивчення проблеми підготовки учительських кадрів національних шкіл. Доцільно було б провести порівняльний аналіз системи підготовки вчительських кадрів на Закарпатті у першій половині ХХ ст. з аналогічними системами європейських країн (Польщі, Болгарії, Югославії і т.д.). З такими пропозиціями варто погодитись.

В центрі уваги українських дослідників також знаходились проблеми вряду А.Волошина в розвиток української преси, паралелі між євразійною Олександра Духновича і Августина Волошина, давалася цінна оцінка художнім творам визначного педагога. Загальновідомо, що перу А.Волошина належить чимало оповідань і п'єс. Саме вони стали об'єктом дослідження відомого українського літературознавця Олекси Мишанича, який об'єктивно зауважив, що «як літератор А.Волошин не реалізував себе повністю. На це були свої причини: «офіційна посада директора семінарії, рутинність місцевого церковно-релігійного життя не дали можливості йому як письменникові вийти за межі релігійного моралізаторства, відійти над локальною просвітянською програмою. Віддаючи належне його педагогічному таланту, його національно-культурній і політичній програмі, відзначимо, що Волошин-літератор зробив менше, аніж міг був зробити. Умови праці не сприяли розвитку його небуденного творчого письменницького обдарування. В історії літератури Закарпаття він займе скромне місце письменника-мораліста».

До 1990 р. політична діяльність Августина Волошина оцінювалася негативно, виключно чорними фарбами. Певні зрушення відбулися лише з приєднанням Україною незалежності. Протягом останнього десятиліття ХХ століття з'явився цілий ряд узагальнюючих нарисів, довідникових і енциклопедичних праць, в центрі яких знаходилася постать А.Волошина-політика. Їх авторами були С.Віднянський, М.Верещ, Г.Дем'ян, О.Колянчук, М.Литвин, К.Науменко, О.Мишанич, П.Чучка, Г.Павленко, І.Шокова, Р.Шуст, І.Хланта та ін. Серед вищеназваних авторів необхідно виділити ґрунтовну статтю О.Мишанича і П.Чучки, в якій зроблена спроба простежити основні віхи в житті А.Волошина, зокрема мотивовано цитування прем'єр-міністра на Німеччину в 1938–1939 рр. Дослідники розмірковують: «Не можна докоряти ні А.Волошину, ні його уряду за те,

що сталося в березні 1939 р. Карпатська Україна займала не останнє місце в міжнародних відносинах, опинилася в сфері інтересів багатьох країн: Німеччини, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехо-Словаччини. Її долю вирішували на Мюнхенській конференції і Віденському арбітражі Німеччина, Англія, Італія і Франція. Здавалося, що Німеччина була найприхильнішою до цього краю, послала до Хуста свого консула і обіцяла вберегти від угорської агресії. Тому цілком зрозуміла нині політична орієнтація Карпатської України на Німеччину. Це зовсім не означало співробітництво з Німеччиною чи участі у підготовці Німеччини до Другої світової війни. Німеччина підступно зрадила Карпатську Україну, віддавши її на поталу надійному союзникові».

Відповідь на цю проблему спробували дати О.Богів і В.Задорожний, які відзначили, що на пронимецьку орієнтацію А.Волошина вплинули ряд факторів, зокрема, «по-перше, відносна пронимецька орієнтація як Чехо-Словацької держави взагалі, так і її федеральних елементів у постмюнхенський період і особливо з часу президентства Е.Гахи...; по-друге, потреба зовнішньої міцної протидії угорським та польським домаганням щодо підкарпатської території; третьою причиною формування пронимецької орієнтації у середовищі підкарпатських українофілів... була наявність з боку Німеччини, хоч і неширих, кроків у підтримку українських визвольних ідей. А четвертою – наявність пронимецьких тенденцій серед частини організацій української діаспори, які встановили контакти з українським рухом на Закарпатті». Незважаючи на пронимецьку орієнтацію, – твердять вищезазвані автори, – автономний уряд, очолюваний А.Волошином, поступово і цілеспрямовано продовжував політику на збереження цілості федеративної Чехо-Словацької республіки.

Найповніше постать А.Волошина-політика висвітлена в цілому ряді праць М.Болдижара і В.Лемака, хоча з багатьма їх висновками важко погодитися. Відзначимо, що окремі автори слушно переглядають свої висловлювання про А.Волошина, що мали місце в попередніх працях. Так, приміром, М.Болдижар визнав, що А.Волошин «для свого часу була освічена і авторитетна у своїх колах людина». Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що А.Волошин більше зробив як педагог і науковець, ніж політичний діяч. На думку вже згаданого М.Болдижара, А.Волошин «ніколи не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, тим більше утворення на її основі Великої України чи рахунок приєднання Радянської України, Галичини, Буковини тощо. Разом з тим, аналіз документів однозначно підтверджує, що такі ідеї йому постійно і досить активно нав'язувалися різними емігрантськими силами». Погоджуючись в деякій мірі з такими міркуваннями історика, вважаємо помилковим його твердження, що «незважаючи на участь А.Волошина в діяльності різних організацій... він не готувався до політичної кар'єри і ніколи не мріяв про неї». А хіба керівництво політичною партією, обрання

повідом від неї до Чехословацького парламенту не є доказом, що А.Волошин активно займався політичною діяльністю протягом міжвоєнного періоду?

«Чітко усвідомивши уже в зрілому віці свою національну приналежність (хіба тільки в зрілому віці? – Авт.) і ставши прем'єром автономного уряду, – писав М.Болдижар, – Волошин прагнув домогтися кращого життя для свого народу, утвердити справжню самоуправу та автономію в краї. Але в цей же час прем'єр не завжди проявляв твердість, рішучість і самостійність, піддавався впливу різних політиканів, які намагалися використати його авторитет для своїх інтриг». Але, неважаючи на це, «Августин Волошин – колоритна постать в історії нашого краю».

Безперечно, що режим А.Волошина був авторитарним. В умовах, які склалися наприкінці 30-х років він і не міг бути іншим. Вважаємо, що М.Болдижару і В.Лемаку варто було проаналізувати вплив всіх факторів. У 1938–1939 рр. досягла своєї кульмінації антиукраїнська діяльність угорської «п'ятої колонії», яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту. Якщо до цього додати постійні напади угорських і польських терористів, постійні українсько-чеські суперечності та непорозуміння в самому українському таборі, то вони, безперечно, прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А.Волошина слід вважати оправданим, що зумовлювалося необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодого держави.

У статті «Карпатська Україна через призму демократії» М.Болдижар і В.Лемак звинувачують А.Волошина та очолюваний ним уряд у всіх бідах. На їх думку, вибори до Союму Карпатської України були сфальсифіковані. Волошин в одноосібному порядку розпустив усі політичні партії, відкрив концентраційний табір, закрив усі неугодні режиму друковані видання, товариства, переслідував інакодумців тощо. «Без усяких юридичних «формальностей», в тому числі – без суду, людину відправляли до концтабору тільки за те, що здалася комусь підозрілою. Такого Закарпаття ми знали вже давно». На жаль, автори не наводять аргументів у підтримку своїх думок. А, насправді, розпуск політичних партій і відкриття концтабору були ініційовані Прагою, та й сам концтабір важко назвати таким у повному розумінні цього слова. До речі, за весь час його існування не зафіксовано жодного факту брутального поводження з ув'язненими. По-друге, хоча в Держархіві Закарпатської області не збереглися матеріали, які б переконували в тому, що вибори сфальсифіковані, М.Болдижар і В.Лемак твердять, що «логічно не могли 92,4% голосуючих підтримати

УНО». Докази цього, підкріплені документами, не наводяться. Щоправда, в одному місці вчені зауважують: «Сьогодні, звичайно, довести неможливо, що той чи інший протокол з виборчої дільниці був фальсифікований». Необхідно погодитись, що «історія і значення короткочасного державного становлення Закарпаття сьогодні живі серед поколінь закарпатців». На жаль, жодного свідчення очевидців у названій статті не наводиться. Неправомірно також зводити трагедію Карпатської України і драму Августина Волошина до присутності ОУН в краї, як це роблять М.Болдижар і В.Лемак.

Знаходився в центрі уваги вітчизняних дослідників заключний період життя і діяльності А.Волошина, який припадає на 1939–1945 рр. Він знайшов своє відображення в працях М.Болдижара, М.Вегеша, В.Турияниці, І.Чаварги, Р.Офіцинського, В.Ганчина. Монографії і статті названих дослідників побудовані на висвітленні документів із Центрального архіву МДБ СРСР (тепер – Росії) в Москві, дані якого ще не були введені в науковий обіг, або введені частково, фрагментарно. Автори, аналізуючи цей період, враховували конкретні історичні умови, еволюцію поглядів Волошина, які розвивалися разом з ним, але залишалися в основних своїх світоглядних переконаннях послідовними і непохитними. Волошин демократ, Волошин-гуманіст над усе ставив інтереси людини, її свободу і права, соціальні, політичні та національні інтереси рідного народу, інтереси інших народів.

М.Болдижар так писав про останні роки життя Августина Волошина: «Накінець, яскравим, цікавим, а разом з тим трагічним є заключний період життя та діяльності президента Карпатської України. Будучи за межами рідного краю, він думав про нього, але більше не бажав розв'язувати його долю шляхом сумнівних угод з будь-якими закордонними політичними силами. На цьому етапі Волошин проявив себе як справжній патріот, гуманіст і громадянин свого краю. З вершин оцих роздумів, незважаючи на неоднозначні оцінки, доводиться лише шкодувати, що кінець життя і діяльності Августина Волошина в похилому віці завершився так трагічно».

26–28 жовтня 1995 р. з ініціативи Закарпатських організацій «Просвіта» і «Меморіал» в Ужгороді пройшла науково-практична конференція, присвячена життю й діяльності президента Карпатської України Августина Волошина. Пленарне засідання відкрив вступним словом голова крайового товариства «Просвіта», кандидат історичних наук П.Федака. Доповідь «Життя і діяльність Августина Волошина» виголосив голова обласної організації «Меморіал», кандидат історичних наук М.Вегеш. На пленарному засіданні виступили професори В.Гомоннай, С.Віднянський, доцент В.Турияниця, які висвітлили основні віхи політичної, педагогічної та національно-культурницької діяльності А.Волошина. Конференцію привітав директор Інституту історії України НАН України академік Валерій Смолій. Свої вітання надіслали представники інтелігенції зі США, Канади, Чехії, Словаччини, Львова,

Тернополя, Івано-Франківська. На конференції діяли чотири секції: «Життя і діяльність Августина Волошина», педагогіки і журналістики, історії та філософії, філології, роботою яких керували провідні вчені професори В.Гомоннай, М.Зимомря, В.Задорожний, доценти В.Поп, П.Баглай, І.Сенько, О.Хоменко. Усього в роботі конференції було виступлено понад 60 наукових доповідей. Учасники конференції черговий раз піднімали питання про перепоховання останків Августина Волошина, який помер 19 липня 1945 року в московській катівні.

28 жовтня в сел. Міжгір'я відбулося виїзне засідання круглого столу з участю учасників конференції. Учасники круглого столу поклали квіти біля пам'ятного знаку Августину Волошину в селі Келечин, де 1874 р. побачив світ майбутній президент Карпатської України. Своє благословення дав отець Іоанн, короткі виступи виголосили В.Бедь, П.Баглай, О.Орос, П.Скунць, заступник голови райдержадміністрації П.Дерич.

З останніх публікацій стало відомо, що 19 серпня 1944 р. в Празі Августин Волошин склав свій Заповіт, текст якого займає п'ять сторінок. У цьому ми знову бачимо Волошина-педагога й Волошина-народолюбця, який хотів бачити свій край вільним і незалежним: «...Коли наш народ збереже свою політичну свободу, конституцію свою має приспособляти до абсолютної етики християнського універсалізму, особливо має забезпечити повну свободу діяльності для всіх історичних чинників освіти, між якими й для католицької Церкви. Лиш загальнохристиянська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові належне місце в родині цивілізованих націй». Цього заповіту ми повинні дотримуватися завжди.

Переважаюча більшість праць вітчизняних дослідників присвячена педагогічній та освітній діяльності Августина Волошина. В.Гомоннай, М.Кюня, Б.Галас, О.Мишанич, П.Чучка, В.Туряниця та ряд інших аргументовано довели неоціненний вклад А.Волошина у розвиток освіти і виховання, рідної мови, літературознавства. Вищеназвані автори справедливо твердять, що саме А.Волошин вніс найбільший вклад у культурний поступ наших країн, сприяв піднесенню свідомості закарпатських українців. Наприкінці 30-х років вона досягла такого рівня, що місцеве населення самоусвідомило себе, пройшовши еволюцію від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Не викликає жодних сумнівів, що без двадцятирічної праці Августина Волошина та «Просвіти» утворення Карпато-Української держави наприкінці 30-х років було б неможливим.

Якщо педагогічна і культурницька діяльність А.Волошина високо оцінюється переважною більшістю українських дослідників, то політична спадщина президента Карпатської України оцінюється, поки що, неоднозначно. Українські історики І.Гранчак, М.Болдижар, В.Лемак вважають, що А.Волошин у своїй політичній діяльності допустився цілого

ряду помилок, що пояснюється впливом ряду факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Автори доводять, що на проголошення незалежності Карпатської України великий вплив зробила присутність в країні націоналістичних сил, які робили своєрідний тиск на Волошина. Інші дослідники – М.Вегеш, О.Мишанич, В.Задорожний, О.Богів, В.Ганчин та інші доводять, що згорання демократичних процесів у Карпатській Україні пояснювалось складною міжнародною та внутрішньою ситуацією, виходом з якої могло бути тільки встановлення авторитарного політичного режиму.

Однак, незважаючи на різні підходи до характеристики Волошинської політики, всі без винятку вчені сходяться до думки, що президент Карпатської України був колоритною, неординарною і яскравою постаттю нашої історії в ХХ столітті.

Якщо вітчизняні історики більшу увагу звертали на педагогічну, освітню і культурну діяльність Августина Волошина, то на Заході пріоритет віддавався його політичній спадщині. Серед небагатьох праць зарубіжних дослідників, у яких аналізується педагогічна спадщина А.Волошина, приємний виняток становить ґрунтовна монографія і стаття чеської вченої Тетяни Беднаржової. Її монографія «Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель» написана на основі нових документів, які зберігаються в архівах Празького українського вільного університету та фондах «Музею визвольної боротьби в Празі», університетських бібліотеках та видавництвах, Слов'янській бібліотеці в Празі, празькому військовому історичному архіві, архіві Т.Г.Масарика та канцелярії Президента Чехословацької Республіки, Центральному Державному Архіву Вищих Органів Влади та Управління України в Києві. Введення до наукового обігу документів із вищеназваних архівів дало можливість дослідниці повніше та об'єктивно висвітлити плідну культурницьку діяльність Августина Волошина.

Монографія Т.Беднаржової відкривається розділом про життєві шляхи А.Волошина, якого вона справедливо називає «подвижником і патріотом». Хоча розділ написаний на основі вже відомих фактів із життя педагога, однак неоцінним інтерес становлять матеріали про празький період діяльності А.Волошина, який до цього часу був найменш досліджений. Із розділу видно, які предмети викладав А.Волошин в Українському вільному університеті, які праці підготував до друку на еміграції, коли був призначений ректором цього престижного наукового і навчального закладу. Важливо і те, що дослідниця в додатках до монографії помістила ксерокопії відшуканих архівних документів.

Значне місце в монографії Т.Беднаржової відводиться невтомній боротьбі А.Волошина за збереження рідної мови. Дослідниця рішуче засудила спроби окремих вчених, які намагалися зобразити Волошина маріонеткою, що служив різним режимам і спричинився до переходу на латиніку. «Щоб зберегти свою мову, звичаї, – відзначала Т.Беднаржова, –

поводилося долати надзвичайні труднощі. Д-р. А.Волошин рішуче виступив проти заборони кирилиці. 9 серпня 1915 року на зібранні міжпархіальної комісії в Будапешті він говорив, що проект заміни кирилиці суперечить засадам нашої культурної свободи і не можна допустити, щоб в історії було зафіксоване таке насильство». Саме рідній, материнській мові А.Волошин надавав першорядного значення. Він вважає, що однією з передумов навчання грамоти є виховання у дітей почуття рідної мови, «пахощів слів», «тонких відтінків звучання», які відсутні дитині вже на ранніх етапах розвитку. «Дитина п'є духовне життя і трудеї рідного слова», «мова кожного народу витворена самим народом». Необхідно погодитися з міркуваннями дослідниці, що навчання рідної мови у Волошина «крім дидактичного значення, має моральну сторону, то діти, легко засвоюючи близькі їм почуття і образи, вчаться поважати свою Батьківщину, свій нарід, здобувають життєву упевненість».

Найбільшої уваги заслуговує розділ «З педагогічної спадщини», в якому Т.Беднаржова піднімає актуальні проблеми загальної педагогіки, дидактики і психології в працях А.Волошина. Вона вперше в історіографії згадувала маловідомо для українських вчених працю А.Волошина «Педагогічна методологія», перший том якої побачив світ у Празі в 1943 р. Т.Беднаржова влучно відмітила, що «Педагогічна методологія» А.Волошина помітно відрізняється від традиційних підручників з педагогіки й тим, що виклад матеріалу супроводжується посиланнями на оригінальні (чеські, угорські, німецькі, англійські, російські та українські, і навіть радянські) джерела. Повертаючись неодноразово до основних положень дидактики, автор ілюструє їх трактування видатними європейськими вченими, цитуючи квінтесенцію їх праць, пропонуючи уніфікувати висловлені думки. Такий історико-компаративний підхід, напевно, не просто цікавий, а й надзвичайно повчальний». Т.Беднаржова вважає, що в своїй педагогічній концепції А.Волошин великого значення надавав оцінці психологічних особливостей діяльності учнів (інтересу, уваги, мислительських процесів, емоцій), визначення цілі та викликання уваги, мотивації, ініціативи, самостійності учнів у навчанні тощо.

А.Волошин був високоосвіченою, широкого кругозору людиною. В «Педагогічній методології» він вдумливо і скрупульозно використав педагогічну спадщину Й.Ф.Гербарта, О.Вільмана, В.Лая, В.Рейна та багатьох інших. «Разом з тим, оцінюючи та розвиваючи думки своїх попередників, А.Волошин подав власний огляд ступенів навчального процесу, перебіг яких має аналітико-синтетичний характер, а саме: I. Підготовка. 1. Аналіз. Розбір того, що знає учень про предмет. Визначення цілі. Настрій. 2. Синтез. Основа для нового пізнання (казка, оповідання, уявочислення, експеримент тощо). Враження. II. Повідомлення нового матеріалу. 3. Асоціація. Порівняння, встановлення нових зв'язків з попередніми, витворення зображення. 4. Система. Форма нового знання, поняття, правило, закон, перегляд і т.д. III. Застосування. 5. Метод.

Моральні та практичні висновки». Т.Беднаржова також проаналізувала праці А.Волошина «О соціальному вихованню», «Загальна педагогіка», «Педагогічна психологія», «Педагогіка і дидактика». Саме Т.Беднаржова вперше зробила змістовний аналіз маловідомої книги А.Волошина «Про брехливість дітей», в якій визначний педагог відстоював думку, що «брехливість, як і інші риси характеру не є вродженою, а формується в процесі життя людини і боротися з цією негативною рисою характеру можна «тільки через виховання характеру». Змістовними є розділи в книзі Т.Беднаржової «Покликання вчителя та його вплив на учнів» і «При методологію вивчення окремих шкільних предметів».

Детальне опрацювання майже всіх педагогічних праць Августина Волошина дало можливість Т.Беднаржовій зробити висновок: «Не претендуючи на повноту викладу методології окремих предметів, розробленої проф. А.Волошином, ми торкнулися лише деяких її аспектів. Однак навіть те, що нам вдалося висвітлити... засвідчує глибину педагогічної думки нашого вченого. Його рекомендації актуальні і тепер, можуть ефективно застосовуватись в реалізації програми розбудови української національної школи».

Окремі аспекти педагогічної діяльності Августина Волошина піднімали в своїх працях М.Вайда, В.Лар, М.Лабуцька. Автором узагальнюючого нариса про А.Волошина є О.Данко. «о.Волошин був людиною щонайменше трьох покликань у житті, – відзначав автор. – Хоч прилюдно він появлявся завжди з священничим комірцем, і між багатьма фотографіями з його життя тільки одна чи дві показують його в краватці, то все-таки його громадсько-політична позиція в очах і умах населення висунула на перший план уявлення про нього як політика, тимчасом перше і основне його покликання всього життя було покликання священника». Ці думки О.Данка розділяють А.Пекар і С.Яковенко.

О.Данко, на відміну від деяких вітчизняних вчених, чітко заявив: «... з огляду на занедбаність закарпатського населення та нездиференційованість його громадсько-політичного життя, а ще більше з огляду на агресивну політику мадяризації, практично все, що о.Волошин з невеликою групою народовецької інтелігенції робив для збереження самобутності свого народу, було політичним актом. Незалежно від того, якою була його формальна позиція. Тому за кожну ініціативу доводилося вести бої не тільки з мадярською владою, але й, що було ще болючіше, – з частиною руської змадяризованої інтелігенції, включно з греко-католицькими священиками, яким присвічувала ідея швидкої мадяризації». Характеризуючи Августина Волошина як політика, О.Данко відзначає: «Немає сумніву, що у випадку о.Волошина мова йде про людину незвичайну в політиці. Рівнозначно ясно, що була це людина інтелектуально високо обдарована, творча і винахідлива. По-друге, наявним у цієї назовні дуже спокійної людини був великий запас енергії активіста. І по-третє, володів він непохитною волею. Важко уявити

серйозного політика, а тим більше державного мужа, без названих трьох елементів. І, нарешті, мав він тиху, але велику персональну відвагу, яку мають не всі політики».

Канадський історик Олександр Баран, захищаючи А.Волошина від численних нападів офіційної радянської історіографії, навіть висловлювання чехословацького прем'єр-міністра: «У тих дуже важких умовах приходилось урядові Волошина виконувати нелегкий обов'язок в організації суспільних і адміністративних справ та в державному порядку. Але цей уряд проводить те все розважно і дуже енергійно в тісній співпраці з чехо-словацьким військом та відділами державної безпеки. Енергійні кроки нового автономного уряду монсеньйора Волошина були в тих відносинах дуже доречні і не могли обмежитися тільки частковими рішеннями. Сьогодні автономний уряд вирішує проблеми нової адміністрації, старається упорядкувати справи економічні, усуває мовний дуалізм і витворює у всіх ділянках здорові настанови у гармонійній співпраці з центральною владою Чехо-Словацької Республіки». Прага просила А.Волошина не реагувати на різноманітні очорнення і наклепи.

Автором численних праць про Августина Волошина і Карпатську Україну є визначний американський історик, уродженець Закарпаття, Петро Стерчо. Його монографія «Карпато-українська держава...» – символічний літопис Карпатської України. Аналізуючи міжнародне становище Карпатської України, П.Стерчо довів, що долю краю вирішував не уряд А.Волошина, а «сильні світу цього», зокрема Німеччина. Дослідник аргументовано охарактеризував внутрішню політику А.Волошина, на яку негативно впливали різноманітні міжнародні фактори, спроби карпатського прем'єра розбудувати Карпатську Україну та повернути угорську агресію. «Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми між політиками багатьох держав». В цьому і полягала велика історична заслуга перед своїм народом Августина Волошина.

Августин Волошин розглядається також на фоні міжнародних подій кінця 30-х років в узагальнюючих працях німецьких істориків Володимира Косика та Інгеборн Фляйшхауер.

У додатках до монографії В.Косика поміщені два документи з німецьких архівів, які свідчать про спроби А.Волошина виправити безнадійність становища. В уривку із листа посла Франції у Берліні Кулондра міністру закордонних справ Франції від 14 березня 1939 р. відзначається, що «зі свого боку, пан Волошин телеграмою домагається допомоги й підтримки Райху й Італії. Мало вірогідно, що ці дві країни приймуть таке прохання». Другим документом є телеграма А.Волошина до міністра закордонних справ Німеччини Й.Ріббентропа: «Ми проголошуємо незалежність Карпатської України й просимо захисту в Німецького райху. Одночасно інформуємо вас, що угорські війська сьогодні о 6 годині

перейшли кордон поблизу Мукачева... Августин Волошин, голова уряду». Однак відповіді не було.

Останні дні життя А.Волошина перебували в центрі уваги І.Кічака: «Трагічно склалася доля Президента Карпатської України о.Августина Волошина. Під час Другої світової війни він замешкав у Празі, де працював ректором Українського Вільного Університету. Коли після капітуляції Німеччини большевицькі війська зайняли Прагу, він був 21 травня 1945 р. заарештований, дарма, що ніколи не був советським громадянином, ані не перебував ніколи на території СРСР, і вивезений до Москви. Там він і помер 11 липня 1945 року в Лефортовській тюрмі» (А.Волошин помер 19 липня 1945 р. в Бутирській в'язниці – Авт.).

Об'єктом дослідження відомого словацького вченого Миколи Мушинки були взаємини військового міністра Карпатської України Степана Ключурака і Августина Волошина. «Уже стислий аналіз взаємини Степана Ключурака з Августином Волошином, – писав М.Мушинка, – свідчить про їх тісну і плідну співпрацю протягом чвертьстоліття (1919–1945). Обидва вони боролися за незалежну демократичну Україну, в рамках якої хотіли бачити й своє Закарпаття». І дійсно, С.Ключурак був зразковим секретарем прем'єр-міністра. Він їздив з А.Волошином в усі подорожі по Закарпаттю і за кордон, готував для нього доповіді, тексти офіційних документів, організовував зустрічі з представниками преси і радіо тощо.

Поза всяким сумнівом, у 20–30-х роках видатним культурно-освітнім і громадсько-політичним діячем народовецького (українського) напрямку в краї був Августин Волошин, який за своїм значенням, за внеском у піднесення національної свідомості закарпатських українців стоїть поруч з Олександром Духновичем – найвидатнішим будителем населення Українських Карпат у ХІХ столітті. Внесок А.Волошина як професійного педагога, теоретика й практика педагогічної думки, а відтак – як організатора культурно-освітнього руху в Закарпатті упродовж перших десятиріч ХХ ст. важко переоцінити. Це засвідчує один із перших авторів життєпису вченого – відомий український письменник та історик літературного процесу Володимир Бірчак на сторінках своєї праці. Наголосимо: Володимира Бірчака пов'язувала з А.Волошином тривала творча співпраця та дружба. Тому й не дивно, що його книжка про майбутнього карпатського президента відзначається конкретикою свідчень, прикладів, яскравих спостережень. На його думку, А.Волошин був педагогом у багатогранному розумінні слова, педагогом усієї української молоді, усього народу, який «своєю національною свідомістю, своїм характером і тим, що випередив свою суспільність, своїми поглядами на народ і його язик о кількадесять літ».

Нарис В.Бірчака є першою спробою систематизувати творчий доробок А.Волошина, синтезувати його погляди на різні прояви розмаїтої діяльності Волошина як педагога та громадського діяча універсального

зету. А.Волошин поєднував у собі носія як гуманітарних, так і природничих цінностей, церковних і світських засад.

В додатку до книги В.Бірчака був також поміщений нарис про А.Волошина керівника Педагогічного товариства в Закарпатті 20–30-х років Павла Яцка. Учень А.Волошина відзначає, у першу чергу, працьовитість свого наставника, його всебічну обізнаність у розмаїтих сферах науки, культурного й матеріального життя, інтелігентність та ґрунтовність: «Його широке чоло здавалось великим складом людських знань, складом сконцентрованої енергії...».

З поміж праць, виданих за кордоном, заслуговують на особливу увагу його праці мемуарного характеру Августина Штефана, з-під пера якого вийшли дві змістовні книги та десятки статей. Їхній автор стояв біля витоків формування й становлення державності в Закарпатті, займаючи відповідальні посади міністра шкільництва Карпатської України і згодом голови Союму. До цього додамо, що А.Штефан був найталановитішим учнем і продовжувачем А.Волошина у справі освіти та виховання. Оцінка його діяльності, приміром, як директора Мукачівської торговельної академії, що була справжнім вогнищем у культурно-освітньому житті краю і відіграла вирішальну роль у цій царині, ще попереду.

А.Штефан написав змістовну біографію А.Волошина, в якій докладно простежив етапні моменти життєвого й творчого шляху Волошина як педагога і громадського діяча. Вона справедливо й досі оцінюється як найкраще першоджерело відомостей про різнобічну діяльність А.Волошина. Її логічно доповнюють і такі нариси та публіцистичні виступи А.Штефана, як «А.Волошин – автор», «А.Волошин – основник «Просвіти» в Ужгороді», «Августин Волошин – професор учительської семінарії та Українського Вільного Університету». Чимало цікавих фактів і спостережень знаходимо в споминах А.Штефана про діяльність А.Волошина в «Учительському товаристві».

З педагогічною темою найбільш тісно пов'язане інше фундаментальне дослідження Августина Штефана «За правду і волю». Автор цієї двохтомної праці обстоює насамперед ідею, що є визначальною для неї: Августин Волошин – найвидатніший педагог Закарпаття, визначний фахівець у системі народного шкільництва. Ось кілька домінантних рис із портретної характеристики А.Волошина-педагога: «Волошин виховував добрих та ідейних учителів для Карпатської України, які стали визначними діячами в культурнім та економічнім відношенні краю, вони любили свою рідну землю, свій народ, свою церкву». Серед них слід назвати самого А.Штефана, а також Михайла Гуляничя, Олександра Полянського, Семена Дячка, Юліана Ревая, Павла Яцка та багатьох інших.

А.Штефан влучно підкреслив, що «в чорних днях угро-руської дійсності діти пересічного інтелігента, звичайного греко-католицького священника або церковного учителя, з руської спадщини дістали руські колядки, церковно-слов'янські «єжедневні молитви» і, оскільки ходили до

церковної школи, читали кирилицею писані статті в читанні о.А.Волошина». Отже, вплив праць А.Волошина був незаперечним для зростання рівня національної свідомості закарпатських українців. Зокрема становиче покращилося, коли «в місяці липні 1917 р. директор учительської семінарії в Ужгороді о.Віктор Камінський відійшов на пенсію і новим директором іменовано о.Августина Волошина, який запросив мене (Августина Штефана – Авт.) на професора математики-фізики, і мукачівський єпископ Антоній Пап іменував мене професором від 1 вересня 1917 р.».

З вищенаведеного видно, що А.Волошин перебував у дуже близьких відносинах з А.Штефаном, незважаючи на те, що між ними була досить помітна різниця в роках. Безперечно, він йому довіряв. У спогадах А.Штефана є цікавий епізод, який також свідчить про людські риси директора вчительської семінарії: «Пригадую, що восени 1917 р. ми мали 6-тижневий курс для вояків-пропагандистів (учнів учительської семінарії). По скінченні курсу вояки могли скласти іспит... Колишній студент Лизак, родом з Ужгороду, перепав з п'ятьох предметів. Видавши йому свідоцтво, він вийшов з професорської кімнати і по якомусь часі повернувся і сказав: «Пане професор, пан директор Волошин просив Вас до директорської канцелярії». Я зайшов до канцелярії і Лизак за мною. Я приступив до бюрка і сказав «Прошу». Волошин: «Яка справа?» Тоді приступив Лизак, витягнув багнет і крикнув: «Ви мені напишіть добре свідоцтво!» В тієї хвилині відчинилися двері і увійшов колишній старшина, професор господарської науки Чакаді, відразу скочив до Лизака, і схопив за руку і багнетом. Я зловив його за другу руку і Чакаді передав багнет директорові.

Волошин: «Та що синку? Ти хотів зі мною воювати? Иди і приклич свою матір і перед нею приобіцяй мені, що будеш чесно працювати». Лизак: «Пане директоре, дайте мені назад багнет. Без того мене арештують». Волошин: «Иди додому. Матір твоя тут мешкає недалеко. Тепер патрулі не ходять».

Так стало, як Волошин наказав. Лизак по війні повернувся до учительської семінарії. Скінчив її і був іменований учителем десь до Ужгородської жупи».

Однак А.Штефан не обмежився характеристикою педагогічної діяльності А.Волошина. Він детально описав його політичну спрямованість у 1918–1919 рр., коли вирішувалася подальша доля нашого краю. Описуючи засідання Руської народної ради в Ужгороді, А.Штефан відзначив, що директор Августин Волошин у своїй доповіді з'ясував тогочасну політичну ситуацію і назвав всі можливі тодішні орієнтації. Чим закінчилася справа загальновідомо: 21 січня 1919 р. в Хусті перемогли проукраїнська орієнтація і було прийнято рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною. І лише неможливість це зробити привела до пізнішого входження краю до складу Чехословаччини.

На сторінках спогадів А.Штефана є цікаві й маловідомі факти про внесок А.Волошина у створення хліборобської партії, дається характеристика основних напрямів шкільництва, які автор поділяє на варошовецький, домашній або тутешняцький і руський, тобто русофільський. Видатним працівником першого напрямку, на думку А.Штефана, був А.Волошин. Як і В.Гренджа-Донський, А.Штефан подає коротку біографічну довідку А.Волошина. Наведемо її повністю: «Монс. Августин Волошин (1874–1945). Від 1-го вересня 1917 року – директор греко-католицької учительської семінарії для хлопців в Ужгороді аж до жовтня 1938 року. Посол до Празького парламенту в Празі в 1924–1929 рр. Її жовтні місяці 1938 р. – державний секретар, в 1938–1939 рр. – Прем'єр, 15 березня 1939 р. – Президент Карпато-Української держави. На еміграції в Празі до травня 1945 р. Вмирає в московській тюрмі Ле форт 11 липня 1945 року». До цього додамо, що дата смерті А.Волошина неточна. Він помер 19 липня в Бутирській тюрмі. Однак, коли писалася книга А.Штефана, про це було невідомо.

Численні статті мемуарного характеру про Августина Волошина написали П.Кукурудза, А.Кушинський, В.Лар, П.Стерчо, С.Яковенко, що відносяться нам важливим причинком до розуміння складної, часом суперечливої діяльності А.Волошина як політичного діяча. У цьому зв'язку увиризнимо статті Степана Росохи та Павла Кукурудзи, які органічно взаємопов'язані між собою широко закровоною темою про педагогічну діяльність А.Волошина з одного боку, і в вужчому плані – про його заслуги перед «Просвітою» – з другого. П.Кукурудза дійшов висновку, що результати майже двадцятирічної роботи представників «Просвіти», одним із засновників якої був А.Волошин, лягли в основу тих духовних змагань, які завершилися 1939 року проголошенням незалежної держави – Карпатської України.

Внесок А.Волошина у розвиток закарпатського театру описав Юрій-Августин Шерегій. Він відзначив, що ще 30 грудня 1920 р. Гіядор і Мирон Стрипські, М.Григаший, Ю.Брацайко, А.Штефан та інші прийшли до А.Волошина, щоб обговорити болючі питання культурного розвитку краю... На це повідомляє о.Волошин, що й тут в Ужгороді постала вже та ж думка заснувати просвітне товариство. Звісний патріот о.Невицький, виходець з Уяку, основник декількох культурних товариств на другій стороні Уж, згадує вже статут для просвітнього товариства «Зоря» й передає А.Волошині. Це мало бути товариство просвітньо-економічне для поширення культури між народом, подібне, як «Просвіта» у Львові. А.Волошин прочитав статут... Автор взурувався на статут львівської «Просвіти» з 1880 р., а доповнив і розширив справами, які треба розділяти на кілька товариств... Зачинається дискусія, вже речево усі заявляють за тим, щоб це товариство заснувати... лиш статут поправити й до роботи обрано комітет: д-р.Стрипський, А.Волошин і я. Оцей день був щасливим днем». 11 травня 1921 р. був обраний Головний відділ «Просвіти»,

заступником голови якого став А.Волошин. 15 січня 1921 р. на Підкарпатській Русі почав діяти перший в її історії руський театр. Законірно, що ювілейну промову виголосив А.Волошин.

Ю.А.Шерегій писав, що А.Волошин неодноразово бував на виставах, які ставив руський театр в Ужгороді. Зокрема, 28 серпня 1921 р. в міському театрі відбувся вечір, присвячений 70-річчю чеського драматурга Алоїза Ірасека, на якому виступив А.Волошин. У своєму виступі він пояснив, що А.Ірасек видатний драматург і його творчість має великий вплив на європейську культуру взагалі. Прізвище А.Волошина постійно було серед жертводавців на користь закарпатського театру. А.Штефан наводить факт, який свідчить про постійну турботу театром з боку А.Волошина. Так, в січні 1930 р. прем'єр-міністр подарував після «колядування Нової Сцени» на «поточні потреби» театру 5000 Кч.».

Театр «Нова сцена» неодноразово ставив п'єси А.Волошина, який в 30-их роках справедливо вважався одним з провідних закарпатських драматургів. Не випадково В.Гренджа-Донський, представляючи різні літературні жанри того часу, відносив до кращих драматургів одного А.Волошина. Відомий закарпатський поет мав рацію – історична драма «Фабіола» ставилася не тільки на закарпатській сцені, але і в Празі. Августин Штефан вважав, що драма «Маруся Верховинка» – найкраща дотеперішня карпато-українська драма. Цю п'єсу високо оцінив також Ю.-А. Шерегій: «... аматори Самоосвітнього гуртка при хлоп'ячій Учительській Семінарії поставили в гімнастичній залі в Ужгороді в режисурі М.Біличенка 26.V.1935 несподіванку – прем'єру п'єси А.Волошина «Маруся Верховинка», сюжетом якої є боротьба за рідну школу».

Навіть у такому питанні як театральне мистецтво, не припинялася гостра боротьба між двома напрямками – українським і русофільським. Свою чітку позицію в цьому відношенні зайняв А.Волошин. «Гастролі в Празі, – констатував Ю.-А.Шерегій, – вплинули на всю громадськість і на наших провідних чинників; театр визнала Прага, мусив це зробити і Ужгород. Не знаючи про наш плян з гастрольями, дирекція нашого Дружества в Ужгороді була заскочена голосами преси. 26.6.1938 «Нова свобода» повідомляла, що А.Волошин «виступив із Дружества «Карпато-руській Театр», бо його працю не поважав корисною для нашого народу її відродження. За цим фактом мають керуватись свідомі українці у відношенні до цього театру...».

Наближалася трагічна розв'язка для Карпатської України та її президента. Ці важкі часи Ю.-А.Шерегій описав дуже стисло, немов писав хроніку: «Події в ЧСР клонились до її розвалу. 14.III. проголошено самостійну Карпатську Україну, як суверенну державу, бо Словаччина відірвалася від ЧСР. Нагло був скликаний 1-ий Сойм Карпатської України на 15.III.1939 до Хусту, але без святочних вистав. Сойм зафіксував волю народу не піддатися окупантам. Винесено перші закони держави.

виновано уряд, посла вибрали 1-го президента Карпатської України, колишнього прем'єра д-ра А.Волошина, Соїм відкинув капітуляцію перед Угорщиною. 15 січня 1939 р. сніг покривав кров на трупах карпато-української столиці». Вже перебуваючи в еміграції, «Українська Драматична Студія показала драматургію повісти А.Волошина «Фабіола».

Серед численних спогадів про Августина Волошина і Карпатську Україну окремої уваги заслуговують спогади і статті Вікентія Шандора, який в 1939 р виконував відповідальні обов'язки представника уряду Карпатської України в Празі. В.Шандор більше увагу приділяє характеристичі А.Волошина як політичного діяча, хоча відзначає, що ще дитиною «пішов я до Ужгороду, купив у книгарні-друкарні «Унію» Буквар А.Волошина з 1907 року і сам почав з нього вчитися руську грамоту. Буквар був маленький, бідненький, з твердим знаком, але була в ньому велика життєва іскра. Як учитель довідався, що я вчуся азбуку по-руськи, просив мене, аби я його вчив».

А.Волошин повністю довіряв В.Шандору, а тому не дивно, що в спогадах останнього містяться такі факти, які важко знайти у спогадах інших діячів національно-визвольного руху 20–30-х років у Закарпатті. Пряміром, коли йдеться про політичну діяльність А.Волошина після впадіння Австро-Угорської монархії. В.Шандор пригадував: «Провідна постать тодішнього нашого життя, пізніше прем'єр-міністр Карпатської України о.Августин Волошин у розмові з автором цих спогадів у Празі 1939 року визначив тогочасну ситуацію такими словами: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли довше бути зв'язані з Мадярициною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головною роллю тоді повсюди грала військова сила, якої у нас не було. Про це ми як народ ми дуже мало знали, але в той час був це єдиний правильний вихід із положення – зв'язати нашу долю із слов'янським народом». Такої думки притримуються сьогодні переважна більшість сучасних дослідників.

В.Шандор яскраво описав призначення А.Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі 26 листопада 1938 р. «Сенсацією був арешт прем'єр-міністра Бродія та призначення на його місце д-ра Августина Волошина... Доказалося, що у випадку небезпеки держави, чеські діячі таки звернулися за порятунком до українців. Мене ця вістка сильно порадувала. Нарешті і ми будемо ковалями і виразниками своєї долі». В.Шандор був глибоко переконаний, що невідомо якими б були рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. якби українську делегацію очолював А.Бродій, а не А.Волошин. «Призначаючи А.Волошина новим прем'єр-міністром, – справедливо відзначав В.Шандор, – Прага викликала не тільки певного роду внутрішню революцію, але й поворот у політиці Чехо-Словаччини та поворот в українській справі взагалі. Дивлячись на карту Карпатської України після арбітражу, створюється враження, що арбітри навмисно і свідомо

поперетинали сухопутні й залізничні шляхи в Хусті, аби примусити населення багати Мадярщину «ласкаво» просити цей край до себе».

Спогади В.Шандора відзначаються своєю об'єктивністю та неупередженістю. Захищаючи в тому чи іншому питанні позиції о.А.Волошина, В.Шандор наводить переконливі докази. Приміром, коли йшла мова про утворення концтабору на горі Думен поблизу Рахова. З цього приводу В.Шандор писав: «Злісний виступ недоброзичливців у пресі проти доброго імені о.А.Волошина, що ніби підписував наказ для ізоляційної затримки підозрілих осіб, можна вважати великим підступом. А.Волошин нікого не посилав у табір, для того були інші органи. Якщо його підписи є і можна було знайти, то це треба вважати результатом тогочасного початкового хаосу. Невиключено, що до такого підпису могло дійти внаслідок навмисного підсунення якимсь мадярчуком такого наказу разом з іншими листами».

Зупинився В.Шандор і на стані чесько-українських взаємин періоду Карпатської України. Необхідно погодитись з його думкою, що «призначення о.Августина Волошина прем'єр-міністром від 27 жовтня 1938 р. означало зміну ставлення чехів до українців та української державності взагалі. Чехи нарешті переконалися в тому, що такий москвофільський культурний напрям, який вони так завзято підтримували в Карпатській Україні, завів їх наостанку в тупик. Одночасно ми повинні були брати до уваги собі чеський національний сентимент, чесько-німецькі взаємини в сучасному й минулому, щою невідповідною поведінкою їх собі не зраджувати. З чехами ми створили одну федеративну державу, і треба було відстоювати спільну платформу для подальшого існування. Крім того, ми були повністю залежні від чехів. Знайти в цьому напрямі відповідну форму нашої присутності у Празі було одним із основних моїх завдань. Саме так визначив його і прем'єр-міністр Августин Волошин при першій зустрічі в Празі».

В.Шандор детально описав сутички 13–14 березня 1939 р. між чехами і карпатськими січовиками, вважаючи їх тактичною помилкою останніх. Він переконливо довів, що А.Волошин постійно прагнув до співпраці обох народів. «Тоді не був час на політичні, навіть обґрунтовані порахунки з чехами за минуле, – констатував він. – Життєві інтереси обох народів вимагали якнайгіснішої співпраці та взаємопорозуміння, що о.А.Волошин часто наголошував у своїх виступах та пресових конференціях. Спеціальне становище мало свою логіку, бо в даній ситуації чехи мали той самий політичний інтерес, що і ми – збереження цілості обкровоеної республіки, боротьбу проти мадярських і польських терористичних банд, проти терористичних аспірацій Мадярщини щодо спільних кордонів з Польщею».

На сторінках спогадів В.Шандора зустрічається багатющий архівний матеріал про господарську політику уряду А.Волошина, заключення важливих торговельних договорів, українізацію всіх сфер суспільно-

політичного життя краю. Не обминув він своєю увагою й реакцію А.Волошина на призначення Прагою третім міністром Карпатської України чеського генерала Л.Прхали. Хоча про це писали й інші очевидці, навіть В.Шандор мав особисту розмову з цього приводу з А.Волошином. Як він її передав: «Після повернення з нарад до Представництва, сказав мені о.Волошин:

- Маємо третього міністра.
- Цікаво – кого? – запитую я.
- Ану, вгадайте.

Я почав вираховувати імена наших можливих кандидатів, але не встигши і о.Волошин заявив:

- Генерала Прхалу.
- А ви на нього погодились? – зразу запитав.
- Чехи на ня напосіли, то що я міг робити. – була відповідь».

Цей фрагмент із спогадів В.Шандора ще раз переконує в тому, що самостійність А.Волошина у великій політиці була досить відносною і обмеженою – всі проблеми вирішувала Прага. І з такою постановкою питання треба було рахуватися.

Сьогодні багато пишеться про проголошення незалежності Карпатської України. Загальновідомо, що радикально настроєні українські націоналісти «натискали» на А.Волошина, щоб він проголосив самостійність задовго до 14 березня 1939 р. В.Шандор повністю поділяв позицію А.Волошина, заявивши про себе як про політика реалістичного спрямування. «Уряд Карпатської України, а зокрема о. д-р. Волошин, у своїх заявах і статтях постійно наголошував потребу й політичну доцільність нашого співжиття з федеративною Чехо-Словацькою. Беручи до уваги тогочасну політичну ситуацію в Центральній Європі та політику наших сусідів, зберегти федерацію в той час було єдиною реальною правильною розв'язкою проблеми Карпатської України... Мусимо бути підготовлені з військового й політичного боку, і рідко ж мусимо проголосити свою незалежність, але аж після Словацьчини, щоб не привернути до себе відповідальність за розвал республіки». Отже, однією з причин проголошення незалежності Карпатської України було проголошення самостійності Словацькою, а отже державний розпад Чехо-Словацької республіки. Від імені А.Волошина В.Шандор «виконав акт проголошення незалежності в Празі».

Опублікували свої спогади й ті, які, хоч і були патріотами краю, але вважали, що уряд А.Волошина є поміркованим, ліберальним, «соціал-демократичним», «застарілим» і не хоче проголошувати незалежність Карпатської України. Мова йде про статті і книги М.Бажанського, І.Рогача, С.Росохи, Ю.Химинця. Всі вони відзначали видатні педагогічні здібності А.Волошина, його вирішальний внесок у розвиток культури і національної свідомості населення краю. Однак, по кардинальних питаннях тогочасного політичного життя Карпатської України їх спогади суттєво відрізняються

від спогадів, приміром, Вікентія Шандора. С.Росоха пізніше визнав, що «нераз дуже критично висловлювався на їх (А.Волошина та Ю.Ревак Авт.) адресу та інших провідників... бо ж в наших «революційних поняттях» вони були «опортуністами», а тільки ми «правдивими націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді». Що стосується інших активних учасників подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах суперечності в українському таборі, як правило, замовчуються. Через їх праці червоною ниткою проходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду Августина Волошина. Насправді, все було далеко не так.

Окреме місце серед спогадів про Карпатську Україну і Августина Волошина належить спогадам колишнього керівника закарпатських націоналістів Юліана Химинця. Автор книги «Тернистий шлях до України» детально описав хід Союму Карпатської України та події, які цій події передували. Він погоджується з іншими дослідниками і мемуаристами, що проголошення незалежності Словаччиною змусило уряд А.Волошина поступити аналогічно. Ю.Химинець наводить уривок з промови А.Волошина на засіданні Союму Карпато-Української держави 15 березня 1939 р.: «Висловлюю глибоку вдячність Богові, що дозволив дочекатися цього великого нашого свята, що є святом українського народу. Дозволив якраз нам – найменшій вітці українських земель – бути вільними. Від національної загибелі врятувала нас наша глибока віра у наше національне воскресіння.

Що ми діждалися часу, можемо завдячувати витривалості нашого народу. Незважаючи на всі трагічні переживання, залишилися ми вірними синами свого народу, дух предків додав нам творчої сили і почуття єдності.

Ми розбудуємо Карпатську Україну, з признанням нових прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почували себе щасливими».

Заслугують на увагу міркування Ю.Химинця про політичну діяльність А.Волошина та окремих членів його колишнього уряду в еміграції. відповідає правді, що «ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів... Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатії і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов у тінь, після трагедії Карпатської України він не міг собі приписувати заслуги героїчної боротьби Закарпаття. Він шукав далі контакт з урядом Карпатської України. Така нагода трапилась 21 липня 1939 р., коли встановились взаємовідносини і шляхи співпраці між проводом українських націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції».

Отже, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань закарпатських українців 20–30-х років переконливо свідчать, що Августин Волошин був яскравою постаттю нашої історії. Він зробив величезний внесок у розвиток педагогіки, освіти і культури краю, спричинився до піднесення рівня національної свідомості закарпатських українців. Не випадково, що місцеве населення його називало «Батьком» нашого національного відродження. Такої честі в XIX столітті удостоївся лише Олександр Духнович – славетний будитель закарпатських русинів.

Августин Волошин був визначним політичним діячем краю протягом всього міжвоєнного періоду, особливо наприкінці 30-х років. Спогади Василя Гренджі-Донського, Вікентія Шандора, Августина Штефана та інших переконують, що прем'єр-міністр, а згодом президент Карпатської України користувався необмеженим авторитетом серед населення краю. Тому доводилось діяти в складних міжнародних умовах, коли тривав розпад Чехо-Словацької республіки. А.Волошин був політиком-реалістом, добре усвідомлюючи, що для Карпатської України найкращим є державне співжиття з чехами і словаками в єдиній федеративній державі.